

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Petterson, A.F.

Citation

Petterson, A. F. (2017, January 24). *Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45463> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Petterson, A.F.

Title: Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Issue Date: 2017-01-24

*Erepoort ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III in de Willemsstraat. Foto-
graaf Henri de Louw, april 1887.
Rijksmuseum, Amsterdam*

Om de eer van de straat

Oranjeliefde

Een terugkerend thema in het Nederlands nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw was het wijdverbreide enthousiasme voor het koningshuis. Deze Oranjeliefde ging terug op de mythe van een eeuwenlange connectie tussen Nederland en de Oranjes, een historische band die steeds opnieuw kon worden aangesproken.¹ De belangrijke rol van de Oranjes was al te zien bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, de aubades tijdens Oranje-jubilea of de inzet van het volkslied bij het aanschouwen van de portretten van Willem III of Wilhelmina. Ook in de literatuur over het negentiende-eeuws orangisme ligt de nadruk sterk op deze ceremoniële functie van het koningshuis.² Historici hebben laten zien hoe de bestuurlijke macht in deze periode verschoof van de koning naar de Tweede Kamer en hoe de invloed van de Oranjes zodoende steeds verder werd ingeperkt. Het koningshuis ontwikkelde zich als gevolg hiervan steeds sterker tot een symbool dat zich boven de partijen kon verheffen en fungeerde als een middel om de natie samen te brengen. Door de organisatie van bijvoorbeeld Oranjefeesten werd in toenemende mate toenadering gezocht tot het gewone volk. Anders dan de literatuur over natievorming en de Oranjemonarchie soms lijkt te suggereren, was de bijdrage van gewone burgers aan de vormgeving van deze populaire Oranjeliefde groot.³

Om inzicht te krijgen in de manieren waarop Amsterdammers aan hun enthousiasme voor het koningshuis uiting gaven, en wat dit Oranjegevoel

nu precies voor hen betekende, staat in dit hoofdstuk één enkele straat centraal: de Willemsstraat.⁴ De Willemsstraat was gelegen in het noorden van de Jordaan, een buurt waarin veel arbeiders en kleine ambachtslieden woonden. De populaire Oranjeliefde in de Jordaan ging in ieder geval terug tot 1813 en de intocht van Willem I in Amsterdam, maar stamde naar alle waarschijnlijkheid uit een vroegere periode.⁵ De Willemsstraters stonden rond het midden van de negentiende eeuw dan ook al bij velen bekend om hun Oranjegezindheid, maar werden vanwege hun sociale achtergrond niet als vanzelfsprekend bij de initiatieven van officiële feestcomités betrokken. Dit weerhield hen er echter niet van om op eigen gelegenheid hun enthousiasme voor het koningshuis vorm te geven. Buurtstructuren en persoonlijke netwerken speelden hierbij een cruciale rol. Wie de archieven doorspint, ziet hoe de populaire Oranjeliefde nauw met het lokale, stedelijke leven was verweven. Door in te zoomen op de Willemsstraat wordt het mogelijk om dichterbij het nationale gevoel van de individuele stadsbewoners te komen, hun handelen in kaart te brengen en beweegredenen te begrijpen.

De kroontjes en vlaggen waarmee de Willemsstraters hun straat versierden, de volksspelen waar zij met andere Amsterdammers om een ereplaats streden en de optochten richting andere Oranjebuurten waren concrete middelen waarmee de bewoners van deze arbeidersbuurt zich aan de rest van de stad als aanhangers van het koningshuis konden tonen. Talrijke persoonlijke briefjes en rekestes gericht aan het gemeentebestuur geven de motivaties en ideeën van deze gewone stadsbewoners uit eerste hand weer. Maar ook relatief saaie bronnen, zoals de inschrijvingslijsten voor de volksspelen, kunnen spannende inzichten opleveren. Want welke buurtbewoners deden er eigenlijk aan het zaklopen of mastklimmen mee, hoe waren zij met elkaar verbonden? De toenemende zichtbaarheid van de Oranjeliefde in de stad riep ook verzet op. Tijdens de Oranjefurie van 1887 gingen socialisten en de aanhangers van het koningshuis met elkaar op de vuist. De rapporten en verhoren in het politiearchief geven aan de Willemsstraters die bij deze ongeregelde heden betrokken waren een gezicht, de verslagen in de kranten tonen de pu-

blieke reacties. Tegen het eind van de eeuw werden de Oranjefeesten steeds grootschaliger en strakker georganiseerd. Ook de Oranjegezinde Willemsstraters gingen hierin mee en verenigden zich in de zogeheten Oranjevriendenkring. In de aanloop naar de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 namen zij het initiatief tot de bouw van de Gouden Koets: een hoogtepunt in de geschiedenis van de buurt.

Willemsstraat

Op maandag 24 augustus 1857 trok een bonte stoet van zo'n driehonderd kinderen – allen op hun best gekleed – met kransen en banieren door de Willemsstraat. Aan het eind van de straat, bij de Lijnbaansgracht, hield de groep stil en keek zij vol verwachting omhoog naar de gevel van het hoekhuis. Daar hadden de bewoners van de straat 's ochtends een nieuw straatnaambord bedekt met de oude naam, Goudsbloemgracht.

In oktober 1856 had het stadsbestuur besloten om de Goudsbloemgracht als een van de eerste grachten in de Jordaan te dempen. De hoofdstad kampte al geruime tijd met een tekort aan fatsoenlijke huisvesting en de hygiëne liet – zeker in de arbeidersbuurten – een hoop te wensen over. Stadsuitbreiding was in de eerste helft van de negentiende eeuw nog niet aan de orde, waardoor binnenplaatsen werden volgebouwd met sloppen en de bestaande, vaak al bouwvallige panden werden opgedeeld in verschillende woonruimtes.⁶ Ondertussen vormde het grachtenstelsel een bron van besmettelijke ziektes: terugkerende cholera-epidemieën maakten grote aantallen slachtoffers. De ziekte verspreidde zich via het drinkwater, dat verontreinigd was met de uitwerpselen van choleralijders. Tijdgenoten weten de epidemieën echter aan de stinkende dampen die opstegen uit het vervuilde water en het rottende afval dat her en der op achtererven werd verzameld.⁷ Omstreeks 1856 bedroeg de algemene sterfte in Amsterdam bijna 3 procent per jaar, in de noordelijke Jordaan bijna 4 procent en in de bewoonde gangen maar liefst bijna 5 procent van het totaal aantal inwoners van de stad.⁸ Langzaamaan ontstond het besef dat in deze situatie verandering moest komen.

De demping van de Goudsbloemgracht vormde hiervan het begin. Vlak voor de feestelijke opening van de nieuwe straat in 1857 richtte een deel van de bewoners zich met een bijzonder verzoek tot het college van burgemeester en wethouders. In een uitgebreide brief stelden zij voor om de gedempte Goudsbloemgracht te vernoemen naar koning Willem I. Het vernoemen van straten of gebouwen was in deze periode nog niet gebruikelijk. De namen uit de Franse tijd verdwenen na de stichting van het nieuwe koninkrijk in 1813 snel uit het straatbeeld en taalgebruik. Het Napoleonplein veranderde terug in de Dam en de net voltooide Quartier Saint-Charles werd omgedoopt tot Oranje-Nassau Kazerne. Na deze eerste negentiende-eeuwse verwijzing naar de Oranjes zou het echter nog tot 1839 duren voordat in de hoofdstad de Sofiabrug, vernoemd naar de kersverse echtgenote van koning Willem III, werd geopend. De Willemspoort volgde een jaar later, ter gelegenheid van de inhuldiging van Willem II.⁹ De inwijding van de Willemsstraat in 1857 voegde vervolgens een vierde verwijzing naar de monarchie toe aan het Amsterdamse straatnamenrepertoire. Het verzoek aan het stadsbestuur was dus origineler dan het op het eerste gezicht lijkt. Helemaal omdat het – in tegenstelling tot de eerdere Oranjegezinde straatnamen – van de straatbewoners zelf afkomstig was.

Op 24 augustus 1857 werd de nieuwe straat officieel ingewijd. Op de straathoek hief een orkest het *Wien Neêrlands bloed* aan en mocht een van de kinderen uit de stoet het oude straatnaambord met een koord wegtrekken. Van alle kanten klonk het: ‘Willemstraat! Leve de Koning! Leve de burgemeester!’¹⁰ Nadat dezelfde ceremonie op de andere hoek van de straat had plaatsgevonden, werden de oude straatnaamborden plechtig overhandigd aan de oudste en jongste bewoner. De 78-jarige weduwe Johanna Maria van der Maas-Walters, ‘die reeds buiten hare woning op eene verhevene zitplaats door de menigte was gesteld en reikhalzend den stoet tegemoet zag’, viel als oudste Willemsstrater de eer te beurt. Voor de gelegenheid was een passend gedicht geschreven, waarin de nieuwe straatnaam verbonden wordt met liefdevolle gevoelens voor

Amsterdam, Oranje én Nederland. De tekst kenmerkt zich door een verheven, haast overdreven emotionele toon:

Ontvang uit naam der stad, o oudste dezer gracht,
Dit bordje met den naam, dien eens deez' gracht moest dragen;
't Is een gedachtenis u van deez' stad gebracht,
Opdat tot Amstels eer uw nakroost moog gewagen:
De kunst heeft Goudsbloemgracht in Willemstraat herschepen,
Bedenk ten allen tijd wiens naam deez' straat mag dragen,
't Is die van Neêrlands Vorst, dien gij verkozen hebt.
Blijf dus door moed en trouw en deugd Oranje schragen.
En wie dit bordje ook in later tijd ontvangt,
't Gevoel voor land en vorst, het gloeije door zijn' adren,
De stemming van deez' dag getuig' aan 't kroost dier vadren
Hoe veel het Neêrlandsch volk voor vorsten over heeft;
Wie stemt in dit gevoel, hij juicht: 'de Koning leev'!'¹¹

Ooggetuigen noemden de vreugde van de bejaarde straatbewoonster onbeschrijfelijk: de tranen vloeiden haar langs de wangen.

Hoewel de informatie in het bevolkingsregister niet helemaal volledig is, is het mogelijk om een goed beeld te krijgen van de sociale samenstelling van de Willemsstraat in het midden van de negentiende eeuw.¹² Ongeveer 70 procent van de bewoners was Nederlands-hervormd, een kleine 20 procent rooms-katholiek en de resterende 10 procent behoorde tot een protestantse splintergroepering. Van de ruim vierhonderd bewoners waarbij een beroep was opgetekend, waren er 92 geregistreerd als sjouwer, 68 als werkman en 73 als werkster. Ook de vishandel was in de Willemsstraat met 6 viskopers en 42 visvrouwen goed vertegenwoordigd. Andere beroepen werden in kleinere getale uitgeoefend. Zo telde de straat bijvoorbeeld ook zes schoenlappers, vijf naaisters, twee voddenzoekers en een scharenslijper. Al met al ging het hier om de onderkant van de Amsterdamse arbeidsmarkt, al kwamen na de demping van de gracht ook geschoolde arbeiders en zelfs enkele 'nette' burgers, zoals een

hoofdonderwijzer, in de straat wonen.¹³ De mobiliteit van de bewoners was niet heel groot: gezinnen bleven lange tijd in de straat wonen, kinderen verhuisden een paar deuren verderop of traden met burens in het huwelijk. Het was deze hechte gemeenschap die de straat rond het midden van de negentiende eeuw vormde, die een belangrijke voorwaarde schiep voor de organisatie van het gedeelde enthousiasme voor Oranje.

Met de nieuwe straatnaam gaven de Willemsstraters uitdrukking aan een al langer bestaand Oranjegevoel in de buurt. Hun initiatief vormde onmiskenbaar een eerbetoon aan het koningshuis, in het bijzonder aan de eerste vorst van het nieuwe koninkrijk. Het is opmerkelijk dat de Willemsstraters *niet* verwezen naar de zittende koning, Willem III, zoals bijvoorbeeld in 1863 in de Utrechtse Oranjegezinde Wijk C wel gebeurde.¹⁴ In de brief aan het stadsbestuur gaven de bewoners als reden voor hun verzoek de ‘liefderijke regering van het Huis van Oranje’ en ook de ‘ondubbelzinnige bewijzen van gehechtheid’ aan de Oranjes die de straat bij eerdere gelegenheden aan de dag had gelegd.¹⁵ Niet voor niets was de inwijding van de straat ook gepland op 24 augustus, de verjaardag van de in 1843 overleden koning Willem I. Deze keuze lichtten de Amsterdamse Oranjevrienden in hun verzoek overigens niet nader toe. Naast een eerbetoon was de nieuwe naam vooral een manier om de eigen straat te profileren. Het straatnaambord herinnerde de buurt iedere dag op subtiële wijze aan de liefde van de bewoners voor het koningshuis. En ook voor Amsterdammers die zich minder vaak in dit deel van de Jordaan ophielden, zou de Willemstraat uitgroeien tot een symbool van de volkse Oranjeliefde.

Een antwoord van het stadsbestuur op het verzoek wachtten de straatbewoners dan ook niet af. Was de naamswijziging van Botermarkt naar Rembrandtplein een initiatief van het stadsbestuur, met de inwijding van de Willemsstraat veroverden de bewoners zich op eigen initiatief een plaats in de hoofdstad. Een oplettende politieagent bemerkte tijdens zijn ronde door de buurt dat de bewoners voorafgaand aan de officiële beslissing al eigenhandig nieuwe straatnaamborden hadden opgehangen, waarop met krijt ‘Willemstraat’ geschreven was.¹⁶ De feestelijke opening

van de nieuwe straat was georganiseerd in samenwerking met een comité van notabelen. Ook burgemeester Cornelis Boot vereerde de Willemsstraters met een bezoek. De burgemeester had volgens de bewoners niet alleen voor de demping van de gracht gezorgd, het was volgens hen ook met dank aan de inmenging van het gemeentebestuur dat koning Willem III toestemming gegeven had tot naamswijziging van de straat.¹⁷ Tijdens de plechtigheden stond echter niet het stadsbestuur of een comité bestaande uit stadsbewoners afkomstig uit de meer gegoede kringen vooraan, maar de dienstbodes, sigarenmakers en visvrouwen uit de buurt.¹⁸ Het was precies deze eigengereidheid en assertiviteit waar de arbeidersbuurten van Amsterdam om bekendstonden, en die in dit geval ten behoeve van het nationale verhaal werd aangewend.

Feestelijke Oranjebuurt

Het Huis van Oranje en het vaderlandse verleden waren in de negentiende eeuw nauw met elkaar verweven. Koning Willem III vormde niet alleen het staatshoofd, maar fungeerde ook als erfgenaam van eerdere Oranjes. Tijdens feesten en herdenkingen, in het bijzonder van de grote momenten uit de Tachtigjarige Oorlog, werd deze band met het verleden keer op keer bevestigd en herdacht.¹⁹ Hoewel grote groepen van de bevolking bij het koningshuis betrokken waren en Oranjeliefde voortdurend onder de oppervlakte aanwezig was – zoals bijvoorbeeld het initiatief voor de naamgeving van de Willemsstraat laat zien – vormden dergelijke vieringen kortstondige en onalledaagse evenementen. De feestelijkheden zorgden voor een onderbreking van het dagelijks leven en creëerden een moment waarop de nationale gedachte collectief en in de openbare ruimte kon worden beleefd. Over de praktische organisatie van de feestelijkheden, en dan met name de inspanningen van onderop, is echter nog niet zoveel bekend.

Als hoofdstad diende Amsterdam het voorbeeld te geven aan de rest van het land. In de organisatie van de feestelijkheden namen het stadsbestuur en een speciaal voor de gelegenheid opgericht feestcomité vaak het voortouw. De organisatoren stelden zich tot doel om alle stadsbewoners

bij de viering te betrekken. Het ging immers om een ‘nationaal feest’ en Oranje was vanouds al populair onder brede lagen van de bevolking. Daarbij vormden de feestelijkheden een ideale gelegenheid om de lagere sociale klassen te doordringen van een nationale gedachte. De verwachtingen waren dan ook vaak hooggespannen. Onder het mom van Oranjeliefde deden de feestcomités allerlei uitspraken die de sociale onverdeeldheid dienden te markeren. Zo kondigden in 1874, bij de viering van het vijftienvigjarig regeringsjubileum van Willem III, de organisatoren al van tevoren aan dat door de zorgvuldige voorbereidingen de feestviering ‘niet de luidruchtige uiting eener kortstondige opgewondenheid’ zou worden, maar een ‘waardige wijding eener grootsche gedachte’.²⁰ Die gedachte was, volgens het biljet dat in januari verscheen, ‘de Vereeniging van Vorst en Volk, in staatkundig samenwerken en onderlinge verknochtheid, tot één harmonisch geheel’.

De gemiddelde Amsterdammer had met een dergelijk streven echter weinig te maken. Onafhankelijk van het centrale feestcomité besloten verschillende straten en buurten vaak om eigenhandig aan hun Oranjegevoel uitdrukking te geven. De Willemsstraat was daarbij zeker niet de enige Oranjegezinde straat van Amsterdam. In de Jordaan stonden bijvoorbeeld ook de bewoners van de Westerstraat bekend om hun harts-tochtelijke aanhang van het koningshuis. Elders in de stad waren bijvoorbeeld de Zandhoek, gelegen op het Realeneiland ten noorden van de Jordaan, de Jonker- en Ridderstraten in het oosten van de stad, de Jodenhoek en de Oostelijke Eilanden bolwerken van Oranjeliefde.²¹ Het was op al deze plekken dat de stadsbewoners zelf het initiatief namen tot de viering van een nationale gedenkdag of koninklijk jubileum. De strikt lokale organisatie was daarbij van cruciaal belang. De sociale verbanden binnen de buurt zorgden ervoor dat bewoners bij de feestviering betrokken raakten. Zij gaven niet alleen blijk van een enthousiasme voor de Oranjes, maar zetten zich ook in om de vaak wat armoedige buurt waarin zij woonden in een goed daglicht te stellen. De inspanningen van de bewoners van de Willemsstraat waren in dat opzicht niet uitzonderlijk, maar genoten in de stad wel grote bekendheid.

Straatversieringen

Bij ieder nationaal feest of Oranjefeest verkozen diverse straten en buurten een lokaal comité dat de versieringen zou coördineren. Weken van tevoren discussieerden de buurtbewoners over de organisatie en vormgeving van de decoraties, en dan moesten de erebogen en guirlandes ook nog daadwerkelijk worden gemaakt. Voor minder bedeelde bewoners, zoals bijvoorbeeld de Willemsstraters, moet de mogelijkheid om zelfstandig zoiets groots te organiseren een aantrekkelijk vooruitzicht zijn geweest. Tevens bracht het lidmaatschap van een versieringscomité een persoonlijke statusverhoging met zich mee. In april 1887, in de aanloop naar de voorbereiding van de zeventigste verjaardag van koning Willem III, beschreef een vermoedelijk gegoede stadsbewoner een gesprek tussen hem en zijn ‘oppasser’, een soort persoonlijke bediende:

Toen ik onlangs thuis kwam van eene buurtvergadering, waarop ik tot lid eener regelingscommissie was benoemd, kwam mijn oppasser mij met omhaal van veel woorden mededeelen dat hem nog [een] grootere eer was tebeurtgevallen, daar hij tot president van zijn straat was gekozen. Er lag in zijn woorden een duidelijke vingerwijzing, dat hij gedurende de eerste weken behandeld wenschte te worden op den voet van den meestbegunstigden collega en ik nam dien *hint* van den oppasser-president ter harte en bood hem een extra-fijne sigaar aan.²²

Het voorzitterschap van het buurtcomité was een eervolle taak en zorgde voor een versteviging van de sociale positie in de buurt.

Niet voor niets keerden in de Willemsstraat keer op keer dezelfde namen terug als organisatoren. De eerste ondertekenaar van het verzoek tot naamswijziging van de Goudsbloemgracht in 1857 was de 52-jarige Jacobus Mens. Jacobus stond bekend als ‘burgemeester van de Willemsstraat’, een titel die zijn sociale positie treffend samenvatte.²³ Hij woonde vermoedelijk al zijn hele leven in de Willemsstraat en trouwde in 1825 met de Nederlands-hervormde Heintje Hint.²⁴ Samen kregen zij voor

zover bekend acht kinderen, die toen zij volwassen waren geworden ook in de Willemsstraat bleven wonen. Hetzelfde gold voor Jacobus' broer Abraham. De vroegste aantekening van een beroep vermeldt dat Jacobus behangselddrukker was, andere bronnen werpen echter licht op zijn veelzijdigheid. Na zijn dood werd hij herinnerd als iemand 'die volgens de booze wereld vroeger zijn kost verdiende met op straat onbruikbare scheermessen voor weinig geld aan ligtgeloovige voorbijgangers aan te smeeren en later huisjesmelker geworden was'.²⁵ Ook werd hij genoemd als informele geldverstrekker, die bij kon springen als op de laatste dag van de week toch de eindjes niet aan elkaar konden worden geknoopt.²⁶ Tevens was hij, rond het midden van de eeuw, korte tijd actief als opzichter voor de woningbouwvereniging in de straat.²⁷

De basis in de buurt, door zowel familie als beroep, bood Jacobus de mogelijkheid om aan zijn grote liefde voor Oranje vorm te geven. En belangrijker nog: hij wist de andere Willemsstraters hierin mee te krijgen. Zo was de organisatie van straatversieringen tijdens Oranjefeesten hem op het lijf geschreven. In 1858 verzocht Jacobus voor de achttiende verjaardag van kroonprins Willem het stadsbestuur om in de straat een erepoort te mogen oprichten.²⁸ In 1863 deed hij dit opnieuw, samen met ene Nicolaas Lankhorst, voor de herdenking van vijftig jaar Nederlandse onafhankelijkheid. Na Jacobus' overlijden in 1869 volgde zijn 42-jarige zoon Jacobus jr. hem op. Deze werd na een aantal jaar bijgestaan door de vier jaar jongere voddendhandelaar Jan Jongbloed, wiens familie uiteindelijk de voortrekkersrol in Oranjeliefde van de familie Mens over zou nemen. Een grote overgang was dat overigens niet, want Jan Jongbloed jr. (geboren in 1851) zou trouwen met een nichtje van Jacobus Mens jr. (en dus een kleindochter van Jacobus sr.).²⁹ Jacobus en Jan zorgden in 1872 tijdens de herdenking van de inname van Den Briel (1572) voor het eerst samen voor de straatversiering. Bij volgende gelegenheden, zoals het vijfentwintigjarig regeringsjubileum van Willem III in 1874 of de zeventigste verjaardag van de koning in 1887, sloten onder anderen Jacobus' broers Leendert en Abraham en Jan Jongbloed jr. zich aan.

De verschillende buurtcomités onderhielden contact met de over-

koepelende organisatie op stadsniveau. Voor het oprichten van een erepoort of andere straatversiering was toestemming nodig van het stadsbestuur. Veel van deze verzoeken, veelal gericht aan de burgemeester, zijn bewaard gebleven. De afzenders waren afkomstig uit goede buurten zoals de grachtengordel, maar bovenal uit de echte arbeiderswijken van de stad.³⁰ Uit de woordkeus wordt duidelijk dat de stadsbewoners hun enthousiasme voor de monarchie opvoerden als beweegreden voor hun verzoek. Het lijkt hierbij om een daadwerkelijke orangistische overtuiging te gaan, niet om een gewiekste retoriek die enkel tot doel had het stadsbestuur te behagen. Zo richtte in 1858 Jacobus Mens een verzoek aan het ‘Edelachtbaar Bestuur, Bevredigers in volksgenot en orde’ tot toestemming om – ‘tot opwelling van goede geest voor het Huis van Oranje en gehechtheid der Burgerij aan de Besturing der stad harer inwoning’ – de inwijding van de Willemsstraat te herdenken.³¹ De variatie in stijl en uiterlijk doet vermoeden dat deze briefjes daadwerkelijk door de buurtcomités zelf waren opgesteld en niet door een derde – die bijvoorbeeld de pen beter machtig was – werden geschreven.³²

De benodigde goedkeuring voor de straatversieringen werd eigenlijk altijd verleend. De verzoeken om materiële hulp, bijvoorbeeld gratis hout of sparrenegroen, wees het stadsbestuur echter consequent af. Hetzelfde gold voor de vraag om geld. Het bekostigen van de omvangrijke versieringen was voor de gemiddelde Amsterdammer niet eenvoudig. Een goed voorbeeld hiervan is een verzoek uit 1872, verstuurd in de aanloop naar de herdenking van de inname van Den Briel. Een aantal zelfbenoemde ‘Mannen van Oranje’, wonende op het Realeiland, legde burgemeester Cornelis den Tex uit hoe het buurtcomité in geldnood was gekomen:

...ons nederig verzoek is dan om op het Reale Eiland Eerepoorten te mogen plaatzen maar daar zulks met kosten gepaart gaat zoo is onze opbrengst in onze omgeving niet groot geweest want het Eiland bestaat het meest uit de handwerks stand en bedelen mogen

wij niet en onze voornaamste milde gevers zijn ons door den dood ontvallen namentlijk de Heeren Booi en Haverkamp...³³

De opgesomde problemen – geen eigen vermogen, een verbod op bedelen, en het ontbreken van steun uit liefdadigheid – waren ook in verzoeken uit andere straten een terugkerend thema. Met de weigering materialen te leveren of extra financiering te verschaffen, onderstreepte het stadsbestuur dat het de straatversieringen als een project van de stadsbewoners zelf zag. Tegelijkertijd lieten de autoriteiten een kans liggen om een nationalistisch en onder de bevolking zeer populair initiatief te steunen.

Hoe kwamen de Oranjevrienden dan aan het benodigde geld? Collecteren was de meest beproefde methode. Hiervoor moest weliswaar toestemming aan het stadsbestuur worden gevraagd, maar deze werd in de meeste gevallen zonder problemen verleend. De straatbewoners trokken vervolgens langs de huizen in de buurt, een gebruik dat door de meer gegoede stadsbewoners soms enigszins denigrerend als ‘bedelpraktijk’ werd aangemerkt.³⁴ De alomtegenwoordigheid van het collecteren voor de straatversieringen blijkt ook uit meldingen van misbruik. Zo kregen de Willemsstraters bijvoorbeeld te maken met stadsgenoten die uit hun naam om geld zouden vragen. In 1863 had Jacobus Mens een bericht in de krant laten plaatsen om stadsbewoners voor deze oplichters te waarschuwen. En ook nog tijdens de feestelijkheden dat jaar stonden de Willemsstraters aan de ingang van hun straat om de bezoekers te waarschuwen geen ‘zoogenaamde oranjecent’ te geven.³⁵ Het uiteindelijke streven was om zonder enige hulp van buitenaf de straatversieringen te kunnen realiseren. Zo prijkte tijdens de feestelijkheden in 1872 op een erepoort in de Willemsstraat het opschrift: ‘Uit ons privee door eigen kracht, en niet door beedlen zaamgebracht’.³⁶

De Amsterdamse wijnhandelaar Dirk Christiaan Meijer jr., die dit opschrift voor het nageslacht noteerde, meende dat het vers van ‘een eigenaardig cachet van naieveteit’ en ‘zelfsheid’ getuigde. Een dergelijke opmerking laat goed zien hoe sommige welgestelde Amsterdammers over

de inspanningen van de minder bedeelde stadsbewoners dachten: ze deden hun best, maar het bleven toch wat onbeholpen pogingen om in de ‘echte’ wereld mee te komen. De inspanningen van de Willemsstraters hielpen echter om dit beeld van hun straat en sociale klasse bij te stellen. Hun straatversieringen waren niet alleen een uiting van nationaal gevoel, maar wekten dit tegelijkertijd ook op. Wat betreft vormgeving en thematiek weken de erepoorten, vlaggen, opschriften en afbeeldingen in de Willemsstraat niet af van wat er in andere buurten of op de meer gegoede grachten te bezichtigen was. Wel waren de versieringen in de Willemsstraat bijzonder in hun overdadigheid, en om die reden het bezoeken waard.

De vormgeving van de straatversieringen was indrukwekkend en getuigde in veel gevallen van een onmiskenbaar nationale gedachte. Het meest in het oog in de Willemsstraat sprongen de erepoorten: metershoge bouwwerken, meestal opgetrokken uit hout, versierd met sparrengroen en allerhande opschriften en schilderijen. Uit krantenverslagen en foto’s is af te leiden hoe de erepoorten getooid waren met vlaggen: de Nederlandse driekleur en natuurlijk ook de oranje vlag. Ook waren in de versieringen wapens verwerkt: van de stad Amsterdam, de provincie én het rijk. Verwijzingen naar de koninklijke familie zelf waren zichtbaar in het gebruik van portretten en bustes en initialen. Het meest interessant waren echter de opschriften. In 1863 waren de bogen in de Willemsstraat bijvoorbeeld beschilderd met leuzen als ‘Nederland en Oranje’ of ‘Hulde aan Willem I, Willem II en Willem III’.³⁷ Hiermee toonden de bewoners dat zij de reden van de feestviering – het begin van de Nederlandse monarchie – maar al te goed begrepen. In 1887, met de viering van de zeventigste verjaardag van Willem III, doken op een erepoort in de Willemsstraat naast de leus ‘Lang leve de Koning’ ook de woorden ‘Vreest God, eert den Koning’ en ‘Getrouw aan God en Oranje’ op.³⁸

De combinatie van God, Nederland en Oranje vormde de basis van een groot-protestants maatschappijbeeld dat in de loop van de negentiende eeuw vorm had gekregen. God was in deze visie de God van Nederland, Nederland de door Hem uitverkoren natie, en Oranje de uitvoerder van

Zijn plan voor het verloop van de Nederlandse geschiedenis.³⁹ Het koninklijk huis was opgenomen in een religieus discours: het ging hier niet zozeer om de koning als onderdeel van een staatkundige constructie, maar eerder om een soort Godsvertrouwen dat op de Oranjes werd geprojecteerd. Lokale verenigingen, onderwijzers en dominees droegen dit ‘protestantse orangisme’ in de negentiende eeuw met hartstocht uit en juist de Willemsstraat lag in een buurt die al enkele decennia te maken had met verschillende pogingen tot evangelisatie.⁴⁰ Zo’n 80 procent van de straatbewoners had een protestantse achtergrond, waaronder zoals eerder opgemerkt ook de familie Mens. In 1887 signaleerde een verslaggever op het huis van Geertruida Mens, dochter van Jacobus sr., in een volkse spelling dan ook de ontboezeming: ‘O God, zegend Uw het Vorstelijk driepaar en ons dierbaar Vaderland’.⁴¹ De straatversiering maakte duidelijk dat de bewoners de protestantse maatschappijvisie hadden overgenomen en op eigen initiatief bij een Oranjefeest reproduceerden.

Het resultaat van alle inspanningen was voor iedereen zichtbaar: voor de buurtbewoners zelf alsook voor de stadsgenoten die in het dagelijks leven wellicht nog nooit een voet in een arbeidersbuurt als de Jordaan hadden gezet maar dit onder het mom van Oranjeliefde nu veilig konden doen. De *Amsterdamsche Courant* adviseerde de Amsterdammers die in 1874 tijdens de feestelijkheden rondom het vijftienvintigjarig jubileum van Willem III de stad ingingen:

èn om te zien, èn om een blijk van sympathie te geven aan de nijvere, wakkere, Oranjegezinde bevolking der Willemstraat, dat bijna vergeten plekje onzer groote stad met een bezoek te vereeren. Amsterdammers weten hoe goed zij daar steeds ontvangen worden en hoe gaarne de Willemstraat visite krijgt van dat groote deel der bevolking dat ze anders nooit te midden der haren ziet.⁴²

Al waren dergelijke bezoekjes beperkt tot de feestdagen en dus slechts van tijdelijke aard, de collectieve inspanningen voor het Oranjefeest zorgden voor een toenadering tussen de verschillende standen.

Competitie

Hoe uitbundiger de straatversieringen, hoe groter de liefde voor het koningshuis, zo leek de heersende gedachte. Dit idee werd nog eens gestimuleerd door een toenemende belangstelling van het officiële feestcomité en andere verenigingen voor de decoraties. Getroffen door de inspanningen van de lagere sociale klassen begonnen zij prijzen uit te reiken voor de meest geslaagde versieringen. In 1872 gebeurde dit voor het eerst. Dat jaar kreeg de Willemsstraat van de pas opgerichte Vereniging tot Veredeling van het Volksvermaak de eerste prijs toegekend, bestaande uit een diploma en vijftig gulden.⁴³ In 1887 was opnieuw een wedstrijd georganiseerd. De Willemsstrater Jan Jongbloed ontving toen een getuigschrift eerste graad en een bedrag van vijftig gulden. Eenzelfde prijs ging naar de Kleine Kattenburgerstraat en de Ridderstraat; in de Jordaan ontvingen diverse straten een getuigschrift zonder beloning.⁴⁴ Het juryrapport van dat jaar merkte op hoe de meer welvarende buurten nog een hoop konden leren: door allemaal de handen uit de mouwen te steken, was in de arbeidersbuurten met uiterst geringe middelen een omvangrijke versiering tot stand gebracht, die even indrukwekkend was als de decoraties op de grachten. ‘In evenredigheid van krachten, hebben de volksbuurten dan ook belangrijk meer gedaan dan de meer voorname wijken,’ aldus het comité.⁴⁵

De officiële feestgids ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Willem III schreef in 1887 dan ook over de ‘edele wedstrijd’ die was ontstaan ‘in alle kringen en standen der maatschappij’.⁴⁶ De organisatie van de versieringen door middel van buurtcomités zorgde tevens voor een toenemende competitie tussen de verschillende wijken in de stad. Deze wedijver leidde tot een uitbreiding van de versieringen over de stad en zodoende een toenemende zichtbaarheid van de nationale en Oranjegezinde symboliek. Tegelijkertijd werd het enthousiasme voor het koningshuis gekoppeld aan fatsoenlijk burgerschap: de straat die de mooiste versieringen had, kon rekenen op waardering door de lokale autoriteiten. Hiermee deed het comité een beroep op het eergevoel van de buurten: trots op de eigen straat was wellicht een even belangrijke moti-

vatie voor het oprichten van een erepoort als sympathie voor de Oranjes. De bevestiging door middel van een prijs zorgde ervoor dat men zich af kon zetten tegen andere straten en buurten, die nu de verdenking op zich lieten vallen minder vaderlandslievend te zijn. De effectiviteit van de prijsuitreiking werd bovendien nog eens vergroot doordat het initiatief voortbouwde op een activiteit die de stadsbewoners zelf ontplooiden.

De buurtcomités bleken ook zelf om erkenning ‘van bovenaf’ te vragen. Niet alleen de teleurstellingen bij het uitblijven van een prijs zijn daar een voorbeeld van, maar ook het toenemend aantal verzoeken aan de koning om tijdens zijn aanwezigheid in Amsterdam bepaalde straten te komen bezoeken.⁴⁷ Bijvoorbeeld in april 1887 ontving het stadsbestuur brieven uit alle hoeken van de stad. De motivaties die de stadsbewoners gaven, waren niet altijd even uitgebreid, maar ontzag voor het koningshuis klonk altijd duidelijk door. Zo deed het comité van de Rapenburgerstraat op 12 april ‘een zeer nederig verzoek’ aan burgemeester Van Tienhoven in de hoop dat ‘onze geachten, beminden en geëerbiedigden Vorstelijke Familie’ de fraai versierde straat kwam bezoeken.⁴⁸ Willem III gaf aan deze verzoeken maar mondjesmaat toe, al werd bijvoorbeeld wel de Willemsstraat op een gegeven moment in de jaarlijkse rijtoer van de koning door Amsterdam opgenomen. De indruk dat sommige straten hier werden voorgetrokken, leidde tot een sterke jaloezie tussen de buurten. De Oostelijke Eilanden, die toch wat geïsoleerd lagen, waren in 1887 bijvoorbeeld uitgesloten van de rondrit. ‘De onvrede is sterk,’ zo berichtte Frans Mellink, onderwijzer op Wittenburg, tijdens de feestelijkheden met spoed aan de burgemeester. ‘Ik hoorde al zoo, zijn wij Wittenburgers minder dan de Joden of de Jordaners?’⁴⁹

Optochten door de stad

Rond het midden van de negentiende eeuw was het buurtgevoel in de Amsterdamse arbeiderswijken sterk aanwezig. Dat had niet alleen te maken met de sociale achtergrond van bewoners of onderlinge afhankelijk-

heid, maar ook met ruimtelijke begrenzingsen.⁵⁰ Veel van de arbeiderswijken waren door straten of grachten afgesloten van de rest van de stad. Wie vanuit het centrum de Jordaan in wilde, moest een steile brug over de Prinsengracht nemen en stuitte vervolgens altijd eerst op een dichte huizenrij. De dwarsstraten van de hoofdgrachten vonden nergens aansluiting op de doorgaande straten van de Jordaan. De arbeidersbuurten op de Oostelijke Eilanden – Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg – waren slechts door twee bruggen verbonden met de rest van de stad. Ook de Jodenhoek was grotendeels omgeven door water. Hoewel deze buurten uiteraard niet los van de stad als geheel stonden, versterkten de fysieke beperkingen van het stratenpatroon het lokale netwerk. Hierdoor ontstonden gemeenschappen met een sterke eigen identiteit.⁵¹ Dit fenomeen was overigens niet typisch Amsterdams: dergelijke gemeenschapsvorming was ook zichtbaar in andere grote steden, in Nederland en daarbuiten.⁵² Bovendien gold het hier niet een exclusief negentiende-eeuws verschijnsel: over de moderniteit van buurtgemeenschappen is in de literatuur volop gediscussieerd.⁵³

Terwijl de straatversieringen tijdens Oranjefeesten vooral voor lokale trots en de bevestiging van de buurtgrenzen zorgden, bracht het collectieve karakter van de Oranjeliefde op andere momenten de stadsbewoners juist tot elkaar. Zo trok op 11 november 1863 een groep bewoners van het eiland Kattenburg met vlaggen, lampionnen en muziek door de stad. Einddoel was de Willemsstraat, op hemelsbreed zo'n drie kwartier lopen afstand. Bij aankomst wachtte de Kattenburgers een hartelijke ontvangst met eten en drinken. Jacobus Mens stond uiteraard vooraan en bood de aanvoerder van de optocht als blijk van vriendschap de erewijn aan.⁵⁴ Hoewel de optocht plaatsvond op Sint-Maartensavond, en om die reden wellicht aansloot bij een reeds bestaande traditie, had het geheel toch een orangistisch tintje. De scheepstimmerlieden van Kattenburg hadden het in de Patriottentijd opgenomen voor stadhouder Willem v en werden sindsdien beschouwd als trouwe aanhangers van Oranje. Of de optochten een voorproefje waren van de feestelijkheden rondom de herdenking van vijftig jaar onafhankelijkheid die diezelfde

maand plaats zouden vinden, is niet met zekerheid vast te stellen. De reactie van de Willemsstraters doet dit echter wel vermoeden. De volgende avond brachten zij de Kattenburgers namelijk een tegenbezoek; het ene Oranjebolwerk zocht het andere op.

De Oranjeliefde zorgde voor wederzijdse (h)erkenning. Had Jacobus Mens de aanvoerder van Kattenburg bij zijn bezoek aan de Willemsstraat de erewijn aangeboden, op Kattenburg hadden volgens diverse bronnen ‘de hoofden der beide partijen met elkander een kop chocolade’ gedronken.⁵⁵ Uit de beschrijvingen van de optochten blijkt dat het afbakenen van de eigen buurt echter nog steeds een belangrijke rol speelde. Toen de Willemsstraters Kattenburg naderden, waren de eilandbewoners hen al tegemoet gekomen met hun vaandel waarop met grote letters tussen twee bijlen geschreven stond ‘Hollandsche Jongens’ – een verwijzing naar hun bijnaam ‘de Bijltjes’ en de rijke traditie van scheepsbouw in deze buurt.⁵⁶ Ook bij andere bezoeken, in latere jaren, werd er melding gemaakt van banieren met daarop symbolen van de buurt, of kleding en vlaggen met teksten die naar verenigingen in de straten verwezen. Bijvoorbeeld in april 1872, rond de herdenking van de inname van Den Briel, trokken de bewoners van de Valkenburgerstraat in een optocht op naar de Willemsstraat. Bij het naderen van het einddoel zou een oude vrouw geestdriftig gejuicht hebben ‘Leve de Willemsstraat!’ Zelf kwamen de Jodenhoekers binnen ‘twee aan twee, geregeld en netjes, allen in ’t zwart met witte dassen en een bandelier om met het woord: Valkenburgerstraat’.⁵⁷

De nadruk op het buurtgevoel zou de indruk kunnen wekken dat de stadsbewoners het nationale karakter van de optochten van ondergeschikt belang achtten. Niets was echter minder waar. De optochten waren in de eerste plaats een manier om *samen* het Oranjefeest te vieren. Het rondtrekken door de stad was, net als de straatversieringen, een collectieve praktijk. Tijdgenoten merkten op hoe bewoners van verschillende straten, en vaak in het bijzonder afkomstig uit de achterbuurten van de stad, zich in een stoet verenigden. De wens van stadsbewoners om aan een rondgang door de stad deel te nemen, bleek groot. Tijdens de feeste-

lijkheden in 1872 had de al eerder geciteerde wijnhandelaar Meijer een bedelbrief ontvangen van enkele ‘zouwerlui van het intere poo-dok’ – sjouwers werkzaam in de pakhuizen op het Entrepotdok. Ook zij hadden graag een optocht willen houden tijdens dit vaderlandse ‘veest’, maar helaas ontbrak het hun aan de benodigde financiële middelen.⁵⁸ In zijn verslag van de feesten ter gelegenheid van de herdenking van de inname van Den Briel betitelde Meijer ‘de liefhebberij voor optogten’ dan ook als ‘algemeen’.⁵⁹ Het verzoek laat tevens zien hoe deze praktijk – net als de straatversieringen – onderdeel van het Oranjerepertoire aan het worden was.

Bezoeken uit de Jodenhoek namen hierbij een bijzondere positie in. De Amsterdamse Joden stonden bekend om hun trouw aan het gezag en bovenal hun liefde voor het Nederlandse koningshuis.⁶⁰ De Amsterdammer Pieter Harmen Witkamp maakte in zijn verslag van de feestelijkheden in 1863 melding van de wens van een joodse groentevrouw. ‘Onze natie,’ zo tekende hij de woorden uit haar mond op, ‘wilde ook zoo gaarne een optogt houden en met die brave Willemstraters een hoezee voor Koning en Vaderland aanheffen’. Tekenend voor de plaats van de joden in de Nederlandse samenleving is hoe de vrouw spreekt over een eigen ‘natie’. De buurtbewoners waren echter terughoudend in het organiseren van een optocht, omdat zij vreesden voor antisemitische opmerkingen onderweg:

Daarom lieten we vragen of wij ook ontvangen zouden worden als de Kattenburgers en de Zandhoekers, en men zei ons: ‘komt en we zullen u ontvangen zooals het stadgenooten past’. En inderdaad, onze mannen en jongelingen zijn ontvangen als waren we van denzelfden stam en dezelfde afkomst. En wij arme vrouwen volgden den stoet, en werden daar als vriendinnen door de vrouwen van de Willemstraters ontvangen, en toen die arme Joden met de arme Christenen zoo broederlijk en zusterlijk feest vierden, toen stonden ons de tranen in de oogen.⁶¹

Juist de Oranjeliefde bleek religieuze verschillen te kunnen overstijgen.

Ook de aankleding van de optochten liet weinig twijfel bestaan over de belangstelling voor de natie en het koningshuis. Voorafgaand aan het bezoek aan de Kattenburgers in november 1863 verzamelden de Willemsstraters zich voor de woning van Jacobus Mens, die voor de gelegenheid van top tot teen in het oranje gekleed ging.⁶² Tijdens de optocht in 1872 werden eveneens de andere straatbewoners gesignaleerd in bijzondere kleding of met extra oranje versieringen. Jacobus' weduwe en zoon maakten toen een bijzondere indruk met hun verschijning: de een in het wit gekleed, de ander in het oranje, beiden op flinke paarden – 'de oude vrouw ook en cavalier met een pantalon aan'.⁶³ Eenmaal op weg moet de stoet van Willemsstraters dan ook een indrukwekkend schouwspel geboden hebben. Fakkels en lampionnen verlichtten de weg, en de straatbewoners droegen vlaggen en wimpels met zich mee. In 1863 zouden richting Kattenburg zelfs mannen met hoge hoeden en Oranjesjerpen, 'vermomd' als hoge heren, op grote werkpaarden de massa hebben begeleid. En mocht er nog een omstander aan de bedoelingen van de groep hebben getwijfeld: ook de 'vaderlandse liederen' die werden gezongen, lieten zien dat de buurtbewoners de bezoeken daadwerkelijk verbonden aan een nationale gedachte.⁶⁴

Het meest sprekend waren echter de routes zelf. In 1863 vormde de eerste stop van de Willemsstraters op weg naar Kattenburg het politiebureau aan de Noordermarkt. Hier hield de groep stil om de aanwezige agenten met een gezongen *Wilhelmus* te huldigen. Via de grachten, Doelenstraat, Kloveniersburgwal, Geldersekaade en Bantammerstraten kwamen de Willemsstraters in de buurt van de Oostelijke Eilanden. Onder tussen liet de stoet, inmiddels aangegroeid tot een paar duizend man, voor het huis van politiecommissaris De Wit het *Wien Neêrlands bloed* klinken, waarop deze met zijn gezin naar buiten kwam op de optocht te salueren. Even verderop werd een graanpakhuis begroet met een 'Oranje boven!' en een laatste stop werd gemaakt bij het huis van martelaar De Jong, die in februari 1813 werd doodgeschoten vanwege zijn poging om het Napoleontische regime omver te werpen. De hierop volgende ver-

broedering met de Kattenburgers duurde eigenlijk maar kort, en langs de Amstel en Keizersgracht begaf de stoet zich naar de woning van burgemeester Messchert van Vollenhoven, die de Oranjevrienden hartelijk ontving. Ook hier klonk een volkslied en werd ‘bengaalsch vuur’ ontstoken. De avond werd afgesloten door het ontsteken van een vuurwerk voor het Paleis op de Dam, onder begeleiding van een luidkeels ‘hoezee!’ en ‘leve de koning!’.⁶⁵

De plekken die de groep onderweg had aangedaan waren tastbare symbolen van staatsmacht, Nederlandse welvaart en Oranje. Bovendien blijkt uit de huldeblijken ontzag voor de autoriteiten. Uit het feit dat de groep op al deze punten halt hield, mag worden afgeleid dat de route van tevoren was uitgestippeld en de groep bewust langs deze locaties werd geleid. Omdat het bij wet verboden was om spontaan een optocht door de stad te houden, moesten de stadsbewoners – net als in het geval van de straatversieringen – bij het stadsbestuur een verzoek indienen. Uit deze brieven spreekt opnieuw grote gezagsgetrouwheid. Van de optocht van de Willemsstraters in 1863 is geen aanvraag bewaard gebleven, maar bijvoorbeeld in april 1872 wilde een comité uit de Oostenburger Middenstraat een gekostumeerde optocht van zo’n twee- tot vijfhonderd personen door de straten en grachten van Kattenburg en Wittenburg houden. Het comité stelde de burgemeester echter voor om de optocht – die de inname van Den Briel zou herdenken – niet op 1 april maar de dag daarna te laten plaatsvinden, ‘aangezien er op den 1ste April te veel te doen zal zijn tot de handhaving der goede orde’.⁶⁶ Een opmerkelijk begrip voor de zorgen van het stadsbestuur, dat de burgemeester enkel kon prijzen.

Door een omweg via de grachten te nemen en niet rechtstreeks door het centrum van de stad te trekken, lieten de Willemsstraters in 1863 zichzelf en hun enthousiasme voor het koningshuis ook aan de andere inwoners van Amsterdam zien. Dat leidde tot een onderlinge verbroedering van de verschillende arbeidersbuurten en ook tot saamhorigheid met andere sociale groepen. Waar de straatversieringen vooral lokale projecten waren, waarbij nieuwsgierige Amsterdammers echt de achter-

buurten in moesten om deze te kunnen aanschouwen, legden de volkse Oranjevrienden met hun optochten door de stad een veel grotere claim op de openbare ruimte. Hun kleurrijke en vooral ook luidruchtige aanwezigheid leidde niet tot – publieke – klachten van de meer aanzienlijke stadsbewoners. Sterker nog, zolang direct contact achterwege bleef, konden de verschillende standen het prima met elkaar vinden. Tijdens hun tocht over de Prinsengracht, Keizersgracht en Herengracht ontbrak het de Willemsstraters niet aan sympathie: ‘Voor menig raam toch zag men de bewoners met doek en hoeden wuiven, of met Oranjesjerpen om, ten teeken dat, al mogten ook standen hen van elkander scheiden, Oranje toch wederom het middelpunt was dat allen vereenigde.’⁶⁷

Volksspelen

De organisatie van volksspelen kwam al aan de orde in het eerste hoofdstuk, als experiment in het kader van de onthulling van het monument op de Dam. Het idee van dergelijk volksvermaak was echter niet nieuw. Rondom nationale feesten en Oranjefeesten was het al veel langer gebruikelijk om publieke spelen te organiseren, bijvoorbeeld bij de jaarlijkse herdenking van de Slag bij Waterloo in de eerste helft van de negentiende eeuw, of de openbare viering van de verjaardag van koning Willem I.⁶⁸ Toen in 1858 koning Willem III de hoofdstad zou bezoeken, ditmaal omwille van de achttiende verjaardag van zijn oudste zoon, vroeg de pas aangetreden burgemeester Jan Messchert van Vollenhoven zich dan ook af of er niet opnieuw een dergelijk volksvermaak georganiseerd moest worden, ‘op gelijke wijze als zulks heeft plaats gehad op den 26n Aug. 1856’.⁶⁹ Ook bij de inhuldiging van de Willemsstraat in 1857 werden – op veel kleinere schaal – spelen als zaklopen en mastklimmen georganiseerd. Hier was het initiatief door de straatbewoners zelf genomen: op uitnodiging van Jacobus Mens werd een comité gevormd, bestaande uit Willemsstraters en de heren Hendrik Westermann, Eduard Verweegen en Jan Coers, die overigens alle drie ook betrokken waren geweest bij de organisatie van de volksspelen rondom de onthulling van het monument op de Dam.⁷⁰

Hetzelfde driemanschap nam ook de leiding bij de volksspelen in 1858. Sterker nog, de samenstelling van de comités in beide jaren was zelfs grotendeels hetzelfde.⁷¹ De organisatoren waren voornamelijk afkomstig uit de hogere middenklasse. De 24-jarige Westermann, woonachtig in de Reguliersdwarsstraat, en de 28-jarige Verweegen, woonachtig op de Nieuwezijds Voorburgwal namen het voorzitterschap op zich. Beiden stonden in het adresboek van dat jaar vermeld als ambtenaar. Van Westermann is bekend dat hij in dienst was van de gemeente, hij wist uiteindelijk op te klimmen tot hoofdcommies van de afdeling Militie en Schutterij.⁷² De 44-jarige Jan Coers stond vermeld als makelaar in ‘vaste goederen en mobilair’, en woonde in de Utrechtsestraat. De andere organisatoren hadden een vergelijkbare achtergrond. Zo waren naast het driemanschap bijvoorbeeld timmerman Hendrik Lotz, woonachtig op de Herengracht, actief; de deurwaarder en rederijker Pieter Adriaan van Overeem; de commissionair Jan van Hemert, woonachtig op de Lauriergracht; Pieter Zuidhoek, fabrikant in witte zeep, woonachtig op het Haarlemmerplein; Lubertus van Deth, winkelier ‘in garen, band, wol, saijet’ in de Kalverstraat; en makelaar en ‘ondernemer van publieke verkooping(en)’ Theo van Campen, woonachtig in de Raamstraat.

Het streven van het comité was dat alle inwoners – zij het aan leeftijdsgrenzen gebonden – aan de volksspelen konden deelnemen. Ruim van tevoren werd er via kranten en aanplakbiljetten bekendgemaakt waar en wanneer de festiviteiten zouden plaatsvinden. Was in 1856 nog een lijst met de namen en adressen van de deelnemers ter controle aangeboden aan de politie, in 1858 moesten de deelnemers zelf zich inschrijven op het dichtstbijzijnde politiebureau. Op deze manier werd voorkomen dat mensen die van buiten de stad kwamen of iets op hun kerfstok hadden aan de feestelijkheden zouden deelnemen. Toch bleek een inschrijving niet voor iedere fatsoenlijke Amsterdammer weggelegd. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat in de praktijk – net als in 1856 – enkel mannen en jongens op de inschrijvingslijsten voorkwamen. Voor vrouwen waren de volksspelen niet toegankelijk: lichaamsbeweging droeg in de negentiende eeuw al snel het stempel van onzedelijkheid, en helemaal in

het geval van wedstrijdonderdelen als zaklopen of – nog erger – het klimmen in de kokanjemast. Dat deze restrictie als vanzelf sprak, blijkt uit het feit dat ze in geen enkele kennisgeving expliciet wordt vermeld. Een voorzichtig protest was in 1858 echter al wel zichtbaar, zo blijkt uit een klacht van vijf meisjes aan het adres van het organiserend comité:

wij meisjes wenschte egter daar ook wel aan deel te nemen dus vlij-
en wij ons met de hoop dat ued[elachtbare] nu ook om ons zal
denken daar er anders niets voor ons overschiet dan toekyken en
voorgedrongen worden.⁷³

Een niet mis te verstane oproep, maar vooralsnog zonder resultaat.

In totaal deed er in deze jaren een toenemend aantal stadsbewoners aan de spelen mee: in 1858 hadden er 379 Amsterdammers ingetekend, in 1863 was dit aantal gestegen naar 730 deelnemers. Voor 1874 kan geen totaal berekend worden, maar waren er wel 147 deelnemers uit de Jordaan.⁷⁴ Op basis van de deelnemerslijsten is ook de sociale achtergrond van de deelnemers te reconstrueren. Vrijwel alle adressen die op de lijsten vermeld werden, waren te vinden in de arbeidersbuurten van de stad. Bewoners uit de Jordaan, Jodenhoek, de Westelijke en de Oostelijke Eilanden en uit de nauwe straatjes en steegjes in het stadscentrum meldden zich voor het volksvermaak aan. Opmerkelijk is dat twee keer de Willemsstraat met de meeste deelnemers was vertegenwoordigd. In 1858 namen er tien Willemsstraters aan de spelen deel (gevolgd door negen deelnemers uit de Koningstraat en acht uit de Anjelijsstraat, Elandstraat en van de Lijnbaansgracht) en in 1874 schreven maar liefst 23 Willemsstraters zich in (gevolgd door zeven deelnemers uit de aangrenzende Goudsbloemstraat, de Lindenstraat en Lindengracht). De spelen in 1863 werden door slechts vier Willemsstraters bezocht (tegenover bijvoorbeeld achttien deelnemers van de Lijnbaansgracht).

Het is moeilijk te bepalen in hoeverre het deelnemen aan de volksspelen bijdroeg aan het nationaal besef van deze stadsbewoners. De afgebakende terreinen waren in ieder geval versierd met nationale en oranje

vlaggen, soms was er een openingsceremonie, en ook werden er nationalistische liedjes gezongen ter begeleiding van de verschillende onderdelen. Ook in 1858 spaarde de commissie kosten noch moeite om de feestelijke aanleiding van de spelen tot uitdrukking te brengen.⁷⁵ De ingang van het feestterrein op het Funen, een terrein op de Oostelijke Eilanden, werd gevormd door een erepoort, versierd met trofeeën, vlaggen, wimpels en de wapens van zowel het rijk als Amsterdam. Boven het stadswaapen prijkte het woord ‘volksfeest’, met aan weerszijden de jaartallen 1840 en 1858, verwijzend naar de verjaardag van de prins. Op de vier hoeken van het terrein stond een in nationale kleuren geschilderde kokanjemast, met een versierde kroon in de top, en daarbovenop nog de nationale vlag. De deelnemers betraden het terrein in een georganiseerde optocht en droegen nationale vaandels mee. Het startsein werd gegeven door de tonen van het *Wien Neêrlands bloed*. Hoogtepunt was misschien wel het bezoek van de Prins van Oranje; de deelnemers begroetten hem in ieder geval enthousiast met kreten als ‘Leve de Kroonprins’ en ‘Leve de Prins van Oranje’.

Hoewel de aandacht van de kroonprins natuurlijk een hele eer was, vormden voor de deelnemers de mooie prijzen die met de wedstrijden te winnen waren waarschijnlijk een belangrijker reden om mee te doen. Zo sleepten Leendert, Abraham en Jacobus Mens door de jaren heen bijvoorbeeld niet alleen vijf halve mudden steenkolen, drie pakken tabak, een beurs met geld en een pijpje in de wacht, maar ook een gouden vestketting en twee zilveren horloges.⁷⁶ Het ging hier om een materiële beloning, maar vooral ook om de eer. De prijzen waren een tastbare herinnering aan de feestdag en uitermate geschikt om mee te pronken. In een kort verslag van de spelen in 1858 schreef de voorzitter van het Funen-comité, Hendrik Westermann, hoe ene Gerrit Nieuwenhuijsen, ‘een stoute mastklimmer’, bij het in ontvangst nemen van zijn prijs de zilveren tabaksdoos die hij met de spelen in 1856 had gewonnen aan een koord op zijn borst had gehangen. Een andere mededinger verzekerde Westermann dat de overhemden die hij twee jaar eerder had verkregen, ‘nog voortdurend door hem en zijn broeder werden gedragen, doch alleen op

zon- en feestdagen'. Ene Albert Stark was zelfs een dag na de feestelijkheden nog bij de voorzitter geweest om te vragen welke inscriptie hij in de kast van zijn zilveren horloge zou kunnen laten graveren. Tevens vroeg hij om een nieuw brevet, 'ten einde binnen zijne woning in een lijstje te kunnen ten toon hangen'.⁷⁷

Vormden de straatversieringen een project van de eigen buurt, tijdens de volksspelen kwamen de deelnemers in aanraking met Oranjevrienden afkomstig uit alle hoeken van de stad. Daarnaast zorgden de locaties van de spelen ervoor dat de stadsbewoners vertrouwd raakten met nieuwe plekken in Amsterdam buiten hun eigen, dagelijkse omgeving. De volksspelen verschaften dus niet alleen vermaak en mooie prijzen, maar ook een oefening in mentale schaalvergroting. In 1856, bij de onthulling van het monument op de Dam, koos het comité voor het Funen in het noordoosten van de stad en voor het exercitieveld bij de Raampoort, gelegen aan de westelijke rand. Beide locaties lagen in, of in de buurt van, de grote arbeiderswijken en waren voor de beoogde bezoekers dus ook gemakkelijk bereikbaar. Twee jaar later, bij de viering van de achttiende verjaardag van de kroonprins, zouden de volksspelen opnieuw op het Funen, en nu ook op de Botermarkt plaatsvinden. Zoals al was gebleken bij de oprichting van het standbeeld van Rembrandt in 1852 vormde de Botermarkt een belangrijk knooppunt in de stad. De meningen over de geschiktheid van deze locatie liepen echter uiteen: de bewoners van de Botermarkt vonden de komst van de volksspelen een aantrekkelijk vooruitzicht, de deelnemers aan de spelen waren minder enthousiast.

Toen in 1858 het stadsbestuur nog over de locatie twijfelde, klom een aantal bewoners van de Botermarkt direct in de pen. Was de Botermarkt niet het fraaiste plein en middelpunt der stad? En zouden de omwonenden, die 'onder de zwaarste en drukkendste lasten gebukt gaan', niet ook 'een weinig in de voordeelen kunnen deelen'?⁷⁸ Voor zover de achtergrond van de ondertekenaars van de brief aan het stadsbestuur te achterhalen valt, blijkt het om tappers en logementhouders te gaan; precies diegenen die op de talrijke feestgangers winst zouden kunnen maken. Om diezelfde reden namen ook andere Amsterdammers contact op met

het stadsbestuur. Zo meenden enkele bewoners van het Haarlemmerplein dat de volksfeesten niet alleen op het Funen en de Botermarkt plaats zouden moeten hebben, maar op ‘verschillende pleinen’. Uiteraard kwam hun eigen, net opgeknapte plein als eerste in aanmerking. Zouden de spelen hier plaatsvinden dan zou het stadsbestuur de bewoners naar eigen zeggen in de gelegenheid stellen om ‘eenige verdiensten te genieten en zoo doende hunnen zware lasten te helpen verlichten’.⁷⁹ De volksspelen waren voor deze stadsbewoners dus niet zozeer een feest ter ere van het koningshuis, maar eerder een belangrijke inkomstenbron.

De bewoners van de Willemsstraat waren over de keuze voor de Botermarkt een stuk minder te spreken. Te voet was het plein in ongeveer een half uur te bereiken, maar dit vond een aantal Willemsstraters veel te ver. In september 1858 verscheen, ter gelegenheid van de jaarlijkse kermis die ook op de Botermarkt en het nabijgelegen Amstelveld gehouden werd, een *Eerbiedig rekwest* aan het stadsbestuur waarin deze Jordaanbewoners verhaalden hoe beide pleinen ‘bitter afgelegd’ waren. ‘Ja, gaan w’ eens naar de kermis toe, dan zijn wij voor onz’ aankomst moe,’ zo dichtte de onbekende auteur van het werkje.⁸⁰ Naar alle waarschijnlijkheid ging het hier niet zozeer om een fysieke belemmering: vijf jaar later bleek tijdens de optocht richting de Oranjevrienden op Kattenburg een uitgebreide omweg bijvoorbeeld geen enkel probleem. De Willemsstraters ervoeren eerder een mentale afstand. In 1863 vormde het lopen zelf al een deel van de pret en de Oranjevrienden legden met hun vlaggen en muziek een duidelijke claim op de openbare ruimte. In 1858 ging het enkel om een tocht naar het feestterrein: het gevoel daarbij een vreemd territorium – en dan in het bijzonder de welgestelde grachtengordel – te moeten doorkruisen, was vanuit het oogpunt van de Jordaanbewoners niet aantrekkelijk.

Opnieuw bleek het vertrouwde kader van de straat een uitgelezen middel om deze drempel te verlagen. Zo gaven in 1858 de broers Abraham en Leendert Mens zich beiden op om deel te nemen aan het beklimmen van de kokanjemasten op de Botermarkt. Jan Jongbloed sr. ging met hen mee en ook Hendrik van Dooren, die bij Jan in huis

woonde sloot zich bij de groep aan. Bij volgende vieringen lieten de deelnemerslijsten eenzelfde verwevenheid van huis- en familiebanden zien. In 1863 deed Leendert mee aan het mastklimmen bij de Zaagmolenoort, met zijn andere broer Jacobus. Abraham Mens zou dit jaar ook aan de volksspelen deelnemen, maar hij woonde inmiddels in het Groot Hemelrijk en ging naar het feestterrein op het Amstelveld. In 1874 is van de familie Mens alleen Leendert nog in de lijsten terug te vinden, maar dan wel als eerste inschrijving uit de Willemsstraat. Als tweede op de lijst staat Pieter van Meetelen, die in 1887 samen met Leendert, Abraham en Jan Jongbloed jr. in het versieringscomité zou zitten. Deze Jan Jongbloed (die met het nichtje van Leendert, Abraham en Jacobus jr. zou trouwen) had zich ook ingeschreven, samen met zijn broer Willem. Een neef van Jan en Willem, Jan Fredrik Wallroth, deed als Willemsstrater ook met de spelen mee. Uit hetzelfde huis als Leendert Mens kwamen de deelnemers Hermanus Fransen (leeftijdsgenoot van Leendert) en Hendrik Taile. Ook de vijftienjarige Hendrik Kat, een broertje van Juliana Kat, de echtgenote van Leendert, deed mee; evenals een achterneef van Juliana, Hendrik Hilster. Tot slot waren nog Jan Adrianus Verbrugge en Johannes Guntenaar, twee huis- en leeftijdsgenoten van elkaar, van de partij.

Deze lange en ingewikkelde opsomming geeft aan hoe tijdens de viering van het vijftienvijftigjarig jubileum van koning Willem III maar liefst elf van de twintig deelnemers uit de Willemsstraat door huis-, comité- en familiebanden met elkaar verbonden waren. Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze verwevenheid berust op toeval: naast het plezier dat de straatbewoners door samen naar het feestterrein te gaan met elkaar beleefden, zorgde het buurtgebonden netwerk voor een veilige en bekende basis om tijdens de feestelijkheden de rest van de stad te verkennen.

De Oranjefurie van 1887

De uitbreiding van de festiviteiten over de stad leidde tot een toenemende zichtbaarheid van de Oranjeliefde. Tegelijkertijd vergrootte de zichtbare aanhang van het koningshuis ook de kans op conflicten. Rond de herdenking van vijftig jaar onafhankelijkheid in 1863 onderschepte de politie verscheidene oproepen tot protest. Ene Bert, loopjongen van boekhandelaar Sijbrandi op de Herengracht, had op het bureau een briefje gebracht:

Al degeene die werk willen hebben die komen op de dam op de dertiende November zul[1]en daar vast werk verschaft worden, maar geen Oranje mee brengen wij zullen die groote smeerlappen wel eens op voor man zetten.⁸¹

Bert verklaarde dat zijn moeder het briefje had gevonden in een winkel in de Egelantiersstraat, midden in de Jordaan. Ook in de aangrenzende Tuinstraat was een dergelijke oproep aangetroffen, en banketbakker Volken onderschepte een gelijkkluidende tekst op de Dam.⁸² Ondanks de krukkige formuleringen was de boodschap helder: in deze tijden van economische crisis had de werkloze Amsterdammer van Willem III en zijn Oranjevrienden volgens de onruststokers weinig heil te verwachten. Een dergelijk geluid had de hoofdstad, druk in de weer met de voorbereidingen voor alle Oranjefestiviteiten, tot dan toe nog niet gehoord.

Sinds de Grondwetswijziging van 1848 was in Nederland de bestuurlijke macht van de koning drastisch ingeperkt. Bovendien leek ook Willem III zelf in staatszaken maar weinig geïnteresseerd.⁸³ Met zijn publieke optredens verstevigde hij vooral de ceremoniële kant van het koningschap: de jaarlijkse bezoeken van de koninklijke familie aan de hoofdstad waren daar een goed voorbeeld van.⁸⁴ De nationale symboolfunctie van de Oranjes kon de bevolking bijeenhouden, maar juist ook leiden tot ontstemming. Hoewel de briefjes die in november 1863 op het bureau van de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie belandden alle zonder afzender

bleken, waren zij met grote waarschijnlijkheid afkomstig uit socialistische hoek. Voor de klassenbewuste socialisten vormde Willem III in toenemende mate de personificatie van hol gezag en zinloze rituelen.⁸⁵ Op ondubbelzinnige wijze werd in de socialistische pers en tijdens socialistische meetings aan het idee van Willem III als 'volkskoning' een einde gemaakt.⁸⁶ De autoriteiten en beschaafde burgerij beschouwden de opkomst van het socialisme als een bedreiging van de maatschappelijke orde. Maar ook de Oranjevrienden in de Amsterdamse arbeiderswijken voelden aan dat zij 'hun' Willem moesten verdedigen.

Rood versus Oranje

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw stonden 'rood' en 'oranje' dan ook fel tegenover elkaar. De Amsterdamse Oranjevrienden kenmerkten zich door een sterk ontwikkeld zelfbewustzijn. Hoewel de meeste bewoners van volksbuurten als de Jordaan wat betreft hun levensomstandigheden onder aan de sociale ladder stonden, werden hun inspanningen tijdens Oranjevieringen door de burgerlijke pers en autoriteiten volop geprezen. De Oranjevrienden konden zich hierdoor beschouwen als gerespecteerde burgers, met een actieve rol in de vormgeving van het nationale verhaal. Anders dan bij de socialistische stadsgenoten nam gezagsgetrouwheid in hun maatschappijvisie een centrale positie in. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het zingen van het volkslied voor het huis van politicommissaris De Wit en burgemeester Messchert van Vollenhoven, of uit al de 'nederige' en 'minzame' aanvragen voor een bijdrage aan de straatversieringen bij het stadsbestuur. De koning en zijn familie stonden in deze gezagsstructuur natuurlijk bovenaan. Op het moment dat dit maatschappelijke evenwicht door inmenging vanuit socialistische hoek verstoord dreigde te raken, was in de ogen van de Oranjevrienden dan ook slechts één oplossing mogelijk: tegen dergelijke vaderlandsloze revolutionairen moest hardhandig worden opgetreden.

In februari 1887 vormde de viering van de zeventigste verjaardag van koning Willem III aanleiding tot heftige confrontaties.⁸⁷ Op diverse plekken in de stad werden socialistische trefpunten aangevallen door

aanhangers van het koningshuis. In de Jordaan vormden de socialistische boekhandels van Karel Antonie Bos en Jan Fortuyn het doelwit. Karel Bos had in de dagen voorafgaand aan de verjaardag van Willem III volgens Oranjevrienden uitermate tartend gecolporteerd met de socialistische krant *Recht voor Allen*, waarin regelmatig antimonarchistische artikelen verschenen. Nog hinderlijker was het dat hij weigerde om het pas verschenen pamflet *Uit het leven van Koning Gorilla* uit zijn uitstal-kast te halen. Deze publicatie geeft een beschrijving van een jonge telg uit ‘een Gorilla-geslacht, dat door wanbestuur en knevelarij het volk diep ongelukkig had gemaakt’ en die in vierentwintig pagina’s vol spilzucht, dronkenschap en seksuele escapades zijn geloofwaardigheid verloor.⁸⁸ Hoewel het nergens expliciet vermeld stond, was voor iedere lezer duidelijk: ‘koning Gorilla’ kon niemand anders zijn dan koning Willem III. De populariteit van het werkje was de aanhangers van het koningshuis dan ook een doorn in het oog. Zo herinnerde uitgever Jan Fortuyn zich later: ‘Het verkopen van het Gorilla geschrift in de winkels van Bos en mij was de Oranjeklanten zeer ergerlijk; de verkoop was enorm; op een Zaterdagavond verkocht ik er 2500.’⁸⁹

De aanhangers van Willem III lieten het er echter niet bij zitten. Op zaterdagmiddag 19 februari, de verjaardag van de koning, trokken enkele Willemsstraters onder het zingen van ‘hop, hop, hop, hangt de socialisten op’ herhaaldelijk voorbij de woning van Fortuyn. Onder de aanvoerders van de groep werd onder anderen de bekende buurtfiguur Malle Marten en – geheel gekleed in het oranje – een van de zonen van Jacobus Mens sr. gesignaleerd.⁹⁰ Malle Marten was colporteur van het *Vliegend Blad*, een krantje dat probeerde om alles wat aan het socialisme vijandig was onder de leuze van ‘Oranje boven!’ te scharen. Bleef het ’s middags op straat nog bij zingen en dreigen, later op de avond sneuvelen van beide socialistische winkels de eerste ruiten. Dit was echter slechts een voorproefje van de vernielingen die de volgende dag zouden plaatsvinden. Toen Bos de volgende ochtend wakker werd, was als extra verrassing ook nog zijn voorgevel geheel beplakt met oranje papier.⁹¹ Vlak nadat hij zijn winkelpui weer op orde had gebracht, werd deze op-

nieuw belaagd en dit keer volledig in puin geslagen door – volgens de eigenaar – ‘een bende volk voorzien van een Oranje en Nederlandsche vlag’.⁹²

Het gewelddadige optreden van de Oranjevrienden was opmerkelijk. Hadden zij zich eerder door middel van zang en vlagvertoon in de openbare ruimte doen gelden, nu gingen zij over op dreigen, het vernielen van panden en fysiek geweld. Naast de aanvallen op de winkels van Bos en Fortuyn, kreeg bijvoorbeeld ook de socialistische colporteur Cramer, terwijl hij in de Willemsstraat met *Recht voor Allen* ventte, een pak slaag te verduren.⁹³ En ook de vrouw die in de Eerste Goudsbloemdwarstraat openlijk zou hebben gehoopt nog eenmaal haar handen te kunnen wassen in ‘Oranje bloed’ werd door omstanders te grazen genomen omdat zij met haar uitspraak de verdenking op zich laadde tot het rode kamp te behoren.⁹⁴ De ongeregeldheden bleven bovendien niet beperkt tot de Jordaan. Naast de winkels van Bos en Fortuyn werd in de avond van 22 februari ook het bierhuis van socialist Paulus Jacobus Penning aan het Waterlooplein mikpunt van Oranjegezinde woede. Deze aanval ont-aardde in complete chaos: binnen en buiten het café gingen beide partijen met elkaar op de vuist en het interieur van De Leeuw van Waterloo werd volledig verwoest. Een politieagent die na afloop het flauw verlichte bierhuis op achtergebleven zielen inspecteerde, hoorde van onder het biljart zacht een persoon roepen. Zijn verslag luidde: ‘Die door mij is verweiderd onder het uitroepen help mij ik ben een oranje man.’⁹⁵

‘Gelijkheid kan er toch nooit bestaan’

Hoe valt het handelen van de Willemsstraters en andere aanhangers van het koningshuis tijdens de zogeheten Oranje furie te verklaren? In de eerste plaats paste het optreden van de Oranjevrienden binnen een traditie van buurtgebonden oproerigheid.⁹⁶ Een jaar eerder, in 1886, hadden de Willemsstraters zich al tijdens het bekende Palingoproer doen gelden. Slechts op een paar honderd meter afstand van het Oranjebolwerk had het socialistische *Vrijheidslied* geklonken en liepen mannen en vrouwen met rode strikken op de borst. Tijdens deze verhitte julidagen rukten

Leendert en Jacobus Mens de rode en zwarte vlag van de brug over de Lindengracht en claimden zij het tastbare middelpunt van de ‘revolutio-naire’ strijd terug voor de ‘fatsoenlijke’ inwoners van Amsterdam.⁹⁷ Maar bijvoorbeeld ook tijdens het Kermisoproer in 1876 – dat in het eerste hoofdstuk al even aan de orde kwam – vertoonden de buurten die zich actief in de strijd mengden opvallende overeenkomsten met het herkomstgebied van de Oranjevrienden.⁹⁸ Tevens konden in deze perio-de persoonlijke kwesties uitgroeien tot conflicten tussen buurten en met geweld worden ‘opgelost’.⁹⁹ Het idee dat de aanhangers van het konings-huis zich enkel bezighielden met het versieren van de straat en braaf deelnamen aan de volksspelen is een vertekening; ze konden net zo op-roerig zijn als hun socialistische buurtgenoten.

Dit idee van traditionele oproerigheid wordt nog eens versterkt door de leeftijd van de betrokken Oranjevrienden. Van een georganiseerd plan waarin de Jordaanbewoners besloten zouden hebben om naar het Waterlooplein te komen, was volgens de politie geen sprake. Ondanks enkele geruchten aan socialistische zijde, is bij de heftige gevechten rond het café van Penning van de al wat oudere Leendert en Jacobus Mens – respectievelijk 33 en 60 jaar – bijvoorbeeld geen spoor te vinden.¹⁰⁰ In de verhoren van de politie figureerden vooral jongere jongens. Zij waren eenvoudig te mobiliseren en altijd in voor een opstootje. De grens tussen baldadigheid en een serieus protest viel hierdoor niet altijd even duide-lijk te trekken.¹⁰¹ Hun aanwezigheid was overigens niet heel opmerkelijk: al in zeventiende- en achttiende-eeuwse verslagen van oproeren en tu-mult traden jonge jongens op de voorgrond. In februari 1887 had de vijf-tienjarige Hendrik Roselle uit de Goudsbloemstraat een inspecteur van de politie verteld dat een zekere Brandonk of Brandon, wonende in de-zelfde straat, als eerste met een stuk hout een ruit van het bierhuis had ingeslagen. Twee Willemstraters zouden dit voorbeeld hebben gevolgd: de zestienjarige Jan van der Zee stootte met een stok door een venster en de veertienjarige Hein van Brugge stak een vlag naar binnen.¹⁰²

Bij nader onderzoek ontkende pakhuis-knecht Jan van der Zee echter op het Waterlooplein te zijn geweest. Wel was hij diezelfde avond om

half elf met een groep Willemsstraters naar de Hazenstraat getrokken, maar niemand had stokken of andere voorwerpen bij zich anders dan 'een Hollandsche en Oranje vlag met stok'. Jan had gezien hoe bij de boekwinkel van Bos ruiten werden ingegooid, maar was vervolgens zelf zodanig door een onbekend persoon met een beitel toetgetakeld dat hij zich nog diezelfde avond in het Binnengasthuis had laten verbinden.¹⁰³ De genoemde Hein van Brugge bleek voluit Hendrik Willem Johannes Verbrugge te heten, een ganzenplukker uit de Willemsstraat en twee jaar ouder dan Roselle hem had ingeschat. Volgens het proces-verbaal was Hein op de avond van 22 februari inderdaad met een groep mannen en jongens uit de Willemsstraat en omliggende buurten met een vlag in de hand naar het Waterlooplein getrokken. Daar had hij gehoord dat men van plan was om bij De Leeuw van Waterloo de ruiten in te slaan. Onbekende jongens probeerden toen tevergeefs de stok met de vlag van hem af te nemen en onmiddellijk daarop hoorde hij het gerinkel van glas. Hein besloot naar eigen zeggen om samen met enkele omstanders naar huis te gaan en nam de vlag met zich mee.¹⁰⁴

Een tweede informant van de politie, de negentienjarige Jan Stukkenbroek uit de Derde Goudsbloemdwardsstraat herinnerde zich echter ook ene 'Hein'. Op weg naar het Waterlooplein had hij de jongen uit de Willemsstraat op zijn schouders zitten, terwijl deze een vlag in zijn hand had. Of deze 'Hein' met de vlaggenstok een venster in het café van Penning had stukgeslagen, kon Stukkenbroek niet met zekerheid zeggen.¹⁰⁵ Het lijkt erop dat Hein Verbrugge zich door deze verklaring wat ongemakkelijk was gaan voelen, want bij een tweede verhoor was zijn verhaal opeens een stuk minder heldhaftig. Vanaf de Blauwbrug tot aan het Waterlooplein had Hein met een vlag in de hand op de schouders gezeten van een hem onbekende jongen. Hij ontkende vervolgens echter de ruiten van het bierhuis te hebben stukgeslagen. Volgens zijn nieuwe verklaring was hij zelfs nooit op het Waterlooplein aangekomen: bij het plantsoen voor de Lange Houtstraat had Hein van zijn kameraden afscheid genomen om direct naar huis terug te keren. Wat er die avond precies gebeurd was, kwam de politie niet te weten.¹⁰⁶

Ondanks de betrokkenheid van veel jonge jongens overstegen de ongeregelheden in februari 1887 echter de traditionele buurtruzies. Uit het repertoire en uiterlijke vertoon blijkt hoe de verdediging van koning Willem III in de beleving van de Oranjevrienden vooropstond. Het buurtnetwerk vervulde hierbij opnieuw een belangrijke functie. Tijdens de Oranjerfurie bleek de Willemsstraat, en in het bijzonder de familie Mens, een belangrijke uitvalsbasis voor Oranjevrienden afkomstig uit andere delen van de stad. Met nationale vlaggen en Oranjevlaggen als herkenningsteken trokken groepen de Jordaan binnen. Het ging daarbij – volgens de burgerlijke pers – om grote aantallen stadsbewoners. ‘Te ongeveer acht uren kwam een hoop volk, die, nu eens aangroeiend, dan weer verminderend, dikwijls meer dan duizend personen sterk was, van den Zeedijk af,’ zo noteerde een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag*. Via de Haarlemmerdijk trok deze groep naar de Willemsstraat, ‘waar uit een aantal bovenverdiepingen met vlaggen werd gewuifd’. In de straat kon de familie Mens op nog een extra eerbetoon rekenen. Voor de woning van een van de familieleden, wie is niet bekend, hield de stoet een ogenblik stil en hieven de Oranjevrienden het *Wien Neêrlands bloed* aan.¹⁰⁷

Het blijft lastig te verklaren waarom juist het gros van de Willemsstraters zich tot het koningshuis voelde aangetrokken, terwijl een aantal straten verderop Bos en Fortuyn het socialisme aanhingen. Deze Jordaanbewoners hadden immers allen min of meer dezelfde sociale achtergrond. De sociale verbanden binnen de straat en vooral de rol van voortrekkers als de broers Jacobus jr. en Leendert Mens (in ieder geval bij de ongeregelheden binnen de Jordaan) lijken in ieder geval een sturende kracht. Meerdere malen moest de politie ingrijpen en groepen buurtbewoners verzoeken om weer naar huis te gaan. Bijvoorbeeld op woensdag 23 februari, na de bestorming van het café van Penning op het Waterlooplein, sprak inspecteur Boas om negen uur ’s avonds in de Willemsstraat nog een ‘onafzienbare menschen massa’ toe. De groep gaf aan naar de Tuinstraat te willen, waar de uitgeverij van Fortuyn gevestigd was.¹⁰⁸ Het leek er even op dat men aan het verspreidingsbevel van de

politie gehoor gaf, maar *Het Nieuws van den Dag* wist de volgende dag te melden dat nog diezelfde avond een stoet uit de Willemsstraat naar de Tuinstraat was vertrokken. Al in de eerste dwarsstraat liet een man opnieuw een Oranjevlag waaien waarop een uitbundig gejuich volgde.¹⁰⁹

Het gedrag van de Oranjevrienden kreeg tijdens de Oranjerfurie een sterke politieke lading. De socialisten waren in de ogen van de aanhangers van het koningshuis verraders van de nationale zaak en vooral van koning Willem III. Deze politisering baarde de autoriteiten en burgerlijke pers enigszins zorgen. Dat zich botsingen hadden voorgedaan was volgens veel kranten niet verwonderlijk: de eenmaal wakker geworden Oranjegeest was moeilijk in bedwang te houden wanneer zij zich keerde tegen de socialisten 'die rood in plaats van oranjelint' droegen.¹¹⁰ Wel schrok de burgerlijke pers van het felle optreden van de bewoners van de arbeidersbuurten in de stad. De doorgaans als fatsoenlijk geportretteerde aanhangers van het koningshuis werden in de krantenkolommen nu ook met benamingen als 'grauw' aangeduid.¹¹¹ Het gewelddadige karakter van de ongeregelheden werd dan ook sterk afgekeurd. 'Men bedenke toch dat dergelijke daden onder de Oranjeleus nooit door een Oranje goedgekeurd zouden worden,' zo oordeelde bijvoorbeeld de conservatieve *Amsterdamsche Courant*.¹¹² In tegenstelling tot het optreden van de politie, die tijdens de confrontatie op het Waterlooplein vooral socialisten had gearresteerd, legden sommige kranten de verantwoordelijkheid voor de ongeregelheden zelfs volledig bij de Oranjevrienden.¹¹³

Het is belangrijk om te beseffen dat het hier om een uitdrukkelijk burgerlijk perspectief gaat. Hoewel het optreden van de volkse Oranjevrienden zonder meer gewelddadig was, handelden zij volgens henzelf vanuit het idee de samenleving juist een dienst te bewijzen. Dit was een jaar eerder al gebleken tijdens het Palingoproer in 1886. De broers Leendert en Jacobus Mens hadden als dank voor hun heldhaftige optreden op de Lindengracht een briefkaart ontvangen van enkele 'bewoners van de Jordaan'. Uit de tekst sprak een grote afkeer van de 'opgeruiden menigte' en vooral van de 'grootte lafaard' Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een van de bekendste socialistische voormannen in deze periode. Tekenend zijn

echter de woorden waarmee de brieven-schrijvers hun analyse van de on-geregelde heden besloten: ‘Dus brave Willemstraaters nogmaals dank. Be-schermt de agenten en sla geen geloof aan opruiers. Gelijkheid kan er toch nooit bestaan.’¹¹⁴ Deze laatste woorden – ‘gelijkheid kan er toch nooit bestaan’ – laten zien hoe fundamenteel het wereldbeeld van deze groep Jordaners verschilde van de ideeën van de socialistische buurtbe-woners. De opvatting verwoord in de briefkaart dat de ‘brave Willem-straaters’ zich behoorden te schikken naar de wens van de autoriteiten stond immers lijnrecht tegenover het meer revolutionaire gedachtegoed.

Gehoorzaamheid en gezagsgetrouwheid stonden voor de Oranje-vrienden voorop; sociale gelijkheid was een onbereikbare maar vooral onwenselijke zaak. Vanuit die gedachte bezien, is het niet verwonderlijk dat de Willemsstraters er alles aan deden om het staatshoofd tegenover de socialistische beschimpingen te verdedigen.¹¹⁵ Tegelijkertijd ging het hier om een eigen interpretatie van wat goed burgerschap zou zijn: de Oranjevrienden maakten op dit punt handig gebruik van de machts-structuren die de maatschappelijke bovenlaag voorstonden. In het geval van het Palingoproer werd het optreden van de broers Mens door de autoriteiten ook beloond: Jacobus en Leendert werden beiden benoemd tot Broeder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.¹¹⁶ De overheid keur-de hiermee het assertieve optreden tegen de socialisten dus nadrukkelijk goed. Tijdens de Oranjerij stonden de autoriteiten – net als bij het politiek gebruik van het volkslied – voor een dilemma: hardhandig op-treden tegen socialisten was geen probleem, maar wat deed men met de aanhangers van het koningshuis? Als oplossing werd geprobeerd de on-geregelde heden zo snel mogelijk te vergeten. Bij de officiële viering van de zeventigste verjaardag van de koning in april refereerden de kranten nauwelijks aan de gebeurtenissen van twee maanden eerder of over-schreven zij deze met positieve verhalen.

Voor de Willemsstraters zelf was het lastig om zich te identificeren met de nationale projecten van de elite. Bij het versieren van de straat of organiseren van een optocht zochten zij weliswaar toenadering tot het stadsbestuur of feestcomité, maar deze relatie bleef altijd een onge-

lijke. Eenvoudiger bleek het om de Oranjeliefde en nationale gezindheid vorm te geven door zich af te zetten tegen de socialistische ‘soortgenoot’, die de symboliek van vlaggen en liederen maar al te goed begreep. Vanuit dit perspectief kan gesteld worden dat rood en Oranje elkaars vijanden waren, maar elkaar net zo goed nodig hadden: de aanwezigheid van rood in de buurt liet het Oranje nog feller kleuren. Tijdens de officiële viering van de zeventigste verjaardag van de koning in april 1887 lieten de Willemstraters dan ook niet na om tegenover verslaggevers te benadrukken wat een keurige burgers zij wel niet waren. Betrof het hier een slim charmeoffensief? Gezien de overige inspanningen voor het koningshuis ligt het meer voor de hand dat de straatbewoners zichzelf daadwerkelijk zo zagen. ‘Begrijpt uwee wel meheer,’ zo citeerde *De Amsterdammer* een bewoner van de straat, ‘de menschen hier hebben nou meteen ereis willen laten kijken, dat de Koning en zijn huis nog in eere zijn en dat de Soosiejalen, al schreeuwen ze nog zoo hard hier in de Willemstraat geen aanhang vinden’.¹¹⁷

Oranjevriendenkring

In een periode waarin sociale en politieke veranderingen de verhoudingen in de samenleving op de proef stelden, zouden invented traditions zoals de band tussen Nederland en Oranje een maatschappelijk houvast kunnen bieden. De verdeeldheid in de samenleving moest bezworen worden, juist met een beroep op de eenheid die in de Oranjeliefde altijd zo’n belangrijke rol had gespeeld. Met name voor de liberale elite, in Amsterdam en in de rest van Nederland, bleek de organisatie van Oranjeactiviteiten een manier om een gedeelde Nederlandse identiteit te bevorderen.¹¹⁸ In toenemende mate probeerden autoriteiten en feestcomités het ‘volk’ bij de feestelijkheden te betrekken. De liberaal-protestantse Vereniging tot Veredeling van het Volksvermaak, opgericht in 1871, ontwikkelde zich in deze periode van een algemene vereniging, die tot doel had het volksgeluk te bevorderen door het ‘veredelen’ van spelen en festiviteiten, tot een heuse Oranjeclub.¹¹⁹ In dit verband zorgde ook de

geboorte van kroonprinses Wilhelmina in 1880, na het overlijden van de drie mannelijke troonopvolgers, voor een optimistische stemming en hoopvol toekomstperspectief. Nieuwe feesten kwamen tot stand, zoals Prinsessedag (en later Koninginnedag), en ook de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 moest – bijna vijftig jaar na de inhuldiging van haar vader – een viering van de nationale eenheid worden.¹²⁰

Terwijl lokale autoriteiten en verenigingen midden jaren tachtig begonnen met het uitbreiden en versterken van de rituelen rondom Oranje, veranderde er vanuit het perspectief van de Amsterdamse bevolking wat betreft de vieringen echter maar weinig. Alle elementen van het officiële feestprogramma – de straatversieringen, optochten en volksspelen – waren sterk verankerd in activiteiten die door de stadsbewoners zelf al werden ontplooid. Wel vonden de festiviteiten plaats op een steeds grotere schaal. Beperkten de versieringen zich in de jaren vijftig bijvoorbeeld tot enkele straten en grote pleinen als de Botermarkt, tegen het einde van de eeuw trof men Oranjegezinde decoraties aan verspreid over de gehele stad. Ook de rijtoeren van koning Willem III en later koningin Wilhelmina werden steeds omvangrijker.¹²¹ Uiteraard speelde de stedelijke uitbreiding door het bouwen van nieuwe wijken hierbij een belangrijke rol. Voor de autoriteiten leidde dit tot een toenemende organisatiedruk.

Parallel hieraan begonnen op lokaal niveau ook de Oranjevrienden zich te organiseren. In 1884 richtte een aantal Willemsstraters de ‘Oranjevriendenkring’ op. De vriendenkring vormde een ontmoetingsplek voor aanhangers van het koningshuis en zorgde er tevens voor dat de Oranjeliefde van de straatbewoners vastere vorm kon krijgen. Het verenigingsgebouw bevond zich in een gang achter de huizen van de Willemsstraat en fungeerde als een klein museum van de lokale Oranjeliefde. In de ruimte stond een aantal kasten met daarin banieren, waaronder het vaandel van de vereniging en een klein banier, waarmee de kinderen van de Oranjegezinde Willemsstraters eens naar de Dam waren opgetrokken. Aan de muur hingen onder meer een stamboom van het Huis van Oranje-Nassau, portretten van de koninklijke familie, alsook een

plaat met daarop ‘Een huiselijk tafereel van wijlen Koning Willem III, zijne gemalin Koningin Emma en H.D. dochtertje, het prinsesje Wilhelmina’.¹²² In het midden van het lokaal waren enkele simpele houten banken geplaatst.¹²³ Zowel de jonge als oude Willemsstraters kwamen hier samen voorafgaand aan een Oranjefeest om bijvoorbeeld te vergaderen over de feestviering of de liederen voor de aubade te oefenen.¹²⁴ Ook Oranjeverenigingen van elders konden in het lokaal terecht, zoals in 1897 bijvoorbeeld het versieringscomité uit de aangrenzende Palmstraat ondervond.¹²⁵

Het idee van ‘sociabiliteit’, de behoefte om samen te komen met gelijkgestemden, is kenmerkend voor het Nederland van de negentiende eeuw. De oprichting van de Oranjevriendenkring paste dan ook binnen een breder gedeeld verenigingsleven.¹²⁶ Vanaf de jaren zeventig groeide het aantal clubs en genootschappen explosief en waren verenigingen ook steeds vaker toegankelijk voor burgers uit de lagere sociale klassen. De talrijke vakverenigingen die in de laatste decennia van de negentiende eeuw werden opgericht zijn hier wellicht het beste voorbeeld van. Maar arbeiders konden bijvoorbeeld ook lid worden van politiek of religieus georiënteerde clubs. Deze verenigingen richtten zich op onderlinge vriendschap en verzekering, en waren in een aantal gevallen ook opgericht door arbeiders zelf. De Oranjevriendenkring verschilde van deze clubs op een belangrijk punt: de vereniging richtte zich niet alleen op een gezellig samenzijn, maar ook op een doel buiten de eigen groep, namelijk het stimuleren van een veel breder gedeeld enthousiasme voor het koningshuis. De naam die de Willemsstraters kozen, een combinatie van ‘vrienden’ en ‘Oranje’, is in dit opzicht dan ook tekenend.

Toen verscheidene Amsterdamse kranten in de zomer van 1896 een eerste oproep plaatsten om huldeblijken, versieringen en activiteiten voor de inhuldiging van Wilhelmina te bedenken, werd ook door de Willemsstraters een vergadering belegd. Dat de nieuwe koningin een groots geschenk moest krijgen, stond voor hen vast. Volgens de overlevering werd dan ook in het lokaal van de Oranjevriendenkring besloten tot het bouwen van niets minder dan de Gouden Koets.¹²⁷ De Willems-

straters konden dit natuurlijk niet op eigen kracht en zochten steun voor hun plannen bij Amsterdamse notabelen, maar bovenal bij andere Oranjegezinde buurtcomités. Dit leidde tot de oprichting van een nieuw samenwerkingsverband: de Vereeniging van het Amsterdamsche Volk tot het Aanbieden van een Huldeblijk aan Hare Majesteit Koningin Wilhelmina. In het dagelijks bestuur van deze vereniging nam een aantal Willemsstraters belangrijke posities in. Jan Jongbloed, die de familie Mens in de voortrekkersfunctie had opgevolgd, was verkozen tot voorzitter. Hij werd in die taak ondersteund door Bartholomeus van Rietschote, de echtgenoot van Geertruida Mens. De Willemsstrater Paulus Kist vervulde de functie van penningmeester. De secretaris, ene N. Renz (of Rens), woonde in de Palmdwarsstraat, een zijstraat van de Willemsstraat.¹²⁸

De bestuursleden uit de Willemsstraat hadden de nodige ervaring. Zij waren in dezelfde functies actief in de zogeheten Kroningsvereniging, die zich bezighield met de straatgebonden feestversiering. Bovendien waren Jan Jongbloed en Paulus Kist respectievelijk commissaris en penningmeester van de Oranjevriendenkring, en Renz zou het later nog tot voorzitter van deze vereniging schoppen. Kist zat in 1898 samen met Renz ook in een comité voor de kinderfeesten tijdens de inhuldiging. Renz was daarnaast nog lid van de Christelijke Vriendenkring, waarover verder helaas niet zoveel bekend is, terwijl Bartholomeus van Rietschote de functie van penningmeester vervulde in zowel het Mannencollege als de Christelijke Broederkring der Vereeniging van Fabriekarbeiders en zich als tweede voorzitter inzette voor de vereniging Door Eendracht Verbetering – opnieuw verenigingen die in de archieven moeilijk terug te vinden zijn.¹²⁹ Vooral de overlap tussen de verschillende Oranjegezinde activiteiten van de bestuurders is opvallend. Het lijkt erop dat het initiatief voor een huldeblijk voor koningin Wilhelmina ook na de vorming van een Amsterdamse vereniging in de Willemsstraat bleef liggen.

Samenwerking tussen de Oranjegezinde volksbuurten van de hoofdstad vormde de basis van het initiatief. In een brief van 15 september 1896 werd vanuit de Willemsstraat voor het eerst contact gelegd met de parti-

culier secretaris van koningin-regentes Emma, jonkheer De Ranitz. Secretaris Renz beschreef het voornemen tot de Gouden Koets hier als een project van duizenden Oranjegezinde Amsterdammers, allen afkomstig uit de lagere sociale klassen:

Een groot aantal personen uit de Amsterdamsche Volksklasse in de wijken: Willemstraat, Jordaan, Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg (de zoogenaamde Oranje eilanden), Zandhoek, St. Pieterssteeg, Jonker- en Ridderstraten enz. vertegenwoordigende, duizenden en duizenden Oranjemannen, hebben het voornemen opgevat aan Hare Majesteit Koningin Wilhelmina ter gelegenheid van Hare Majesteits meerderjarigheid en kroning een kostbaar Galarijtuig als Volkshuldeblijk aan te bieden.¹³⁰

De Gouden Koets zou een ‘volkshuldeblijk’ zijn, omdat het rijtuig voor het grootste deel vanuit kleine bijdragen van gewone Amsterdammers zou worden bekostigd. Voor vijf of vijfentwintig cent konden stadsbewoners bijvoorbeeld in sigarenwinkels een bijdrage leveren. Wie vijftwintig cent doneerde, mocht de koets komen bezichtigen voordat deze officieel aan Wilhelmina zou worden aangeboden. En wie meer dan vijf gulden in het fonds stortte, kon zich zelfs donateur noemen.¹³¹

Over de hoogte van de schenkingen is niets bekend, en hetzelfde geldt voor de sociale herkomst van eventuele donateurs. Of de Gouden Koets daadwerkelijk een volkshuldeblijk is geweest, blijft dan ook een open vraag. Opmerkelijk is de expliciete verwijzing in de brief naar de verschillende buurten. Hoewel de Gouden Koets uiteindelijk als geschenk van het gehele Amsterdamse volk zou worden gepresenteerd, bracht de vereniging zelf een duidelijke scheiding aan. De buurten die Renz in zijn brief aan jonkheer De Ranitz noemt, waren namelijk precies die stadsdelen die ook bij eerdere gelegenheden al van hun enthousiasme voor het koningshuis hadden getuigd. Hier waren tijdens nationale en Oranje-feesten de straten het uitbundigst versierd en bracht men elkaar in optochten een bezoek. Deze insteek veranderde toen koningin Wilhelmina

aangaf dat zij tijdens haar inhuldiging uit principe geen geschenken aan zou nemen. De teleurstelling was uiteraard groot en de Willemsstraters beriepen zich nu op een nog bredere basis, namelijk de burgerij van heel Amsterdam. ‘Overtuigd van de groote blijdschap, die een breede zoom van burgers onze stad zou worden aangedaan,’ probeerde de vereniging de koningin te overreden om de koets in ieder geval tijdens de inhuldigungsfeesten in het Paleis voor Volksvlijt te komen bezichtigen.¹³²

Hoewel de vereniging zich zelfstandig goed leek te kunnen redden en zonder enige terughoudendheid correspondeerde met het Koninklijk Huis, opereerde zij niet helemaal alleen. Naast het dagelijks bestuur stond een erecomité, bestaande uit voornamelijk notabele stadsbewoners. Dominee De Visser, oprichter van de Christelijke Nationale Werkmansbond en in de Jordaan beter bekend als ‘vadertje Visser’, was erevoorzitter. Andere commissieleden waren onder anderen Theo Heemskerk, Tweede Kamerlid voor de Anti-Revolutionaire Partij; Willem Hovy, ondernemer en antirevolutionair gemeenteraadslid; Herman Jan Rahusen, koopman en gematigd liberaal lid van de Eerste Kamer; notaris W.S.J. van Waterschoot van der Gracht; en de doopsgezinde Jan Herman van Eeghen, commissaris bij de firma Spyker, die de vervaardiging van de Gouden Koets voor haar rekening nam.¹³³ Het bestaan van dit ‘erecomité’ deed sommige tijdgenoten, zoals de sociaalliberaal Pieter Lodewijk Tak, twijfelen aan het volkse karakter van het hele initiatief.¹³⁴ De socialist Louis Hermans zag het hele project zelfs als één grote reclamestunt van de firma Spyker en riep in zijn brochure *De Gouden Kwartjeswagen* de Amsterdammers op om het initiatief van deze ‘berekenende zakenmensen’ en ‘aanstellerige eerzuchtduikelaars’ te boycotten.¹³⁵

Het is inderdaad waarschijnlijk dat figuren als Van Eeghen een essentiële rol hebben gespeeld in de totstandkoming van het geschenk, maar tegelijkertijd waren het voorzitter Jongbloed en secretaris Renz die de communicatie met het koningshuis voor hun rekening namen. Het ligt dan ook meer voor de hand om te denken in termen van samenwerking tussen het dagelijks bestuur en de Amsterdamse notabelen, dan dat het hier ging om een eenzijdig beschavingsoffensief. Bij de opening van de

tentoonstelling van de Gouden Koets in het Paleis voor Volksvlucht, op 12 augustus 1898, benadrukte erevoorzitter De Visser in zijn toespraak dan ook de verbindende functie van het initiatief. De Gouden Koets was volgens hem tot stand gekomen doordat Amsterdammers uit alle lagen van de bevolking met een gift hadden bijgedragen. Ook benadrukte hij hoe ‘hoog- en laaggeplaatsten’ met elkaar in overleg getreden waren. ‘Die koets staat hier,’ zo concludeerde De Visser, ‘omdat, mannen, anders door diepgaande verschillen gescheiden, elkander broederlijk de hand hebben gereikt – uit liefde tot Oranje’.¹³⁶ Dat het hier ging om meer dan fraaie nationalistische retoriek blijkt uit de woorden van de volgende spreker. Tweede penningmeester Fiesler plaatste namens het dagelijks bestuur de inspanningen van de Oranjevrienden terug in de bescheiden context waar zij vandaan kwamen, namelijk de Amsterdamse volksbuurten:

Wie onzer zou gedacht hebben dat de Jordaanders, Kattenburgers en andere buurtbewoners zoo iets grootsch tot stand zouden kunnen brengen...¹³⁷

Het einde van een generatie

Rond 24 augustus 1907 verscheen in de kranten een opvallend bericht. Precies vijftig jaar na de naamsverandering bezochten verslaggevers de Willemsstraat. Meer dan de gewone drukte viel hier echter niet waar te nemen.¹³⁸ Het verhaal achter de naamgeving van de straat in 1857 bleek na de eeuwwisseling nauwelijks meer onder de Willemsstraters te leven. Een verslaggever van *Het Nieuws van den Dag* hoorde hoe Jan Jongbloed jr. in de straat overlegde met twee andere Oranjevrienden, De Ridder en Loberegt. ‘Jongbloed schudde meewarig het hoofd. “’t Komt precies uit”, zeide hij, op zijne vingers tellende. “Ja, ’t is omstreeks 50 jaar geleden. Ik heb nog de medaille, die mijn oome Arie Jongbloed gekregen heeft bij het groote feest.”’ Het bezoek van *Het Nieuws van den Dag* laat zien hoe de Oranjeliefde in toenemende mate afhankelijk werd van een

kleine, vergrijzende groep. Samen met de verslaggever begaven de drie Willemsstraters zich naar het gebouw van de Oranjevriendenkring:

We kwamen met ons vieren in het clublokaal ‘Oranje’s Vriendenkring’, waar het nieuwe vaandel staat. Het huisje, dat nog veertienhonderd gulden gekost heeft, staat op een klein pleintje achter eenige huisjes in het midden der straat, welke thans onbewoonbaar verklaard zijn. Zaterdags en Dinsdags houden de oude Willemstraters, die zich verheven gevoelen boven alle bewoners, die niet in de straat geboren zijn, daar sociëteit en bespreken dan allerlei belangen.¹³⁹

Jongbloed kon maar niet geloven dat ze vergeten waren om een feest te organiseren en opperde het plan om alsnog te gaan vlaggen. “Durf je dat”, vroegen De Ridder en Loberegt, zonder ’t Renz (den voorzitter) gevraagd te hebben?” Jongbloed liet zich echter niet door de mening van de voorzitter van de Oranjevriendenkring weerhouden en ging op zoek naar de vlag.

Door de toenemende organisatie van de Oranjeliefde tegen het eind van de negentiende eeuw, verdween de lokale betrokkenheid langzaam aan uit beeld. Het lokaal van de Oranjevriendenkring – in 1899 nog eens vervangen door grotere nieuwbouw – was dan wel een tastbare representatie van het enthousiasme voor het koningshuis in de straat, maar hier kwamen in 1907 vooral nog de ‘oude Willemstraters’ bijeen. De jongere generatie straatbewoners voelde klaarblijkelijk minder behoefte om zich bij de Oranjeactiviteiten aan te sluiten. Leendert Mens, zoon van de oude ‘Bokkebek’, leefde tot 1906, maar speelde eind negentiende eeuw nauwelijks meer een rol van betekenis. Jan Jongbloed jr., die in 1874 samen met Leendert in het versieringscomité van de straat had gezeten en datzelfde jaar met de familie Mens aan de volksspelen had deelgenomen, was inmiddels de vijftig gepasseerd. Naast deze generatiewisseling speelde ook de veranderende buurtstructuur een rol. De Willemsstraters woonden rond de eeuwwisseling minder lang in dezelfde straat en daar-

door nam ook de mogelijkheid om in de buurt versieringen te organiseren af. Observaties van tijdgenoten bevestigden dit nog eens: ook zij wisten het verdwijnen van de lokale beleving van de Oranjeliefde aan de toegenomen mobiliteit in Amsterdam en Nederland.¹⁴⁰

Tegelijkertijd veranderde er buiten de straat een aantal zaken. De tweede helft van de negentiende eeuw kenmerkte zich door een onophoudelijke stroom aan nationale feesten en Oranjefeesten; begin twintigste eeuw nam dit aantal vieringen echter drastisch af. Bovendien groeide het aanbod van alternatieve vormen van vermaak. Een erepoort bouwen was natuurlijk leuk, maar hetzelfde gold voor bijvoorbeeld een bezoek aan de bioscoop, waar men de inhuldiging van koningin Wilhelmina nog eens rustig opnieuw kon beleven of zelfs kon zien hoe de vorstin andere plaatsen dan Amsterdam bezocht. De organisatie van de Oranjeliefde in verenigingsverband zorgde ervoor dat Oranjegezinde initiatieven langzaamaan los kwamen te staan van de lokale sociale omgeving. De Oranjevriendenkring werd door straatbewoners gedragen, maar verbond zich in het initiatief voor de Gouden Koets tevens duidelijk met de bestuurlijke elite en de stad als geheel. Het stadsbestuur zelf mengde zich bovendien steeds nadrukkelijker in de organisatie. De regelzucht rondom de inhuldiging van 1898 – tot en met een waarschuwing voor de gevaren van het gooien van confetti aan toe – laat zien hoe de autoriteiten de regie inmiddels grotendeels van lokale clubs en buurtverbanden hadden overgenomen.¹⁴¹

Een oprechte betrokkenheid bij het koningshuis lag aan de basis van het lokale Oranjegevoel in de arbeidersbuurten. Dat begon al met de straatnaam die de Willemsstraters in 1857 voor de pas gedempte gracht uitkozen. Het beroep dat zij daarbij deden op eerdere uitingen van Oranjegezindheid laat zien dat zij hier aansluiting zochten bij een al langer bestaande traditie.

Opvallender was echter de rol die specifiek lokale factoren en tal van eigen belangen speelden in de vormgeving en verspreiding van het nationalistische en orangistische repertoire. Het ging daarbij in de eerste

plaats om een sterk idee van buurttrots en standsbesef. Het uitdrukken van de Oranjeliefde in de openbare ruimte hielp de Willemsstraters om het imago van hun straat te verbeteren en zich te profileren binnen de Jordaan, maar ook binnen Amsterdam als geheel. Naast buurttrots speelde persoonlijke status een belangrijke rol. Dit blijkt bovenal uit de positie in de Willemsstraat van iemand als Jacobus Mens, maar ook uit de terloopse opmerking van de verslaggever over de voorzitters van de Oranjevriendenkring die zich ‘verheven gevoelen boven alle inwoners’. Vanuit sociaal oogpunt lag ook in het vermaak dat de festiviteiten boden een belangrijke aantrekkingskracht. Het argument van commerciële baten, dat de bewoners van de Botermarkt en Haarlemmerplein in de aanloop naar de volksspelen in 1858 naar voren brachten, zal aan het slot van dit boek nog aan de orde komen. Dergelijke niet-nationalistische motieven zijn door historici vaak over het hoofd gezien of worden als bijzaak afgedaan, maar blijken in de vormgeving van het populair nationalisme juist van groot belang.

Met de organisatie van Oranjegezinde activiteiten door haar inwoners en de soms felle verdediging van het koningshuis was de Willemsstraat in vijftig jaar tijd zelf een symbool geworden van de Amsterdamse Oranjeliefde. Tot halverwege de jaren zestig was er vanuit de pers alleen belangstelling voor de activiteiten van de koning in de stad: hoe laat zou de koninklijke trein arriveren, welke route zou het koninklijke rijtuig volgen, welke instellingen zou de koning bezoeken? In de laatste decennia van de negentiende eeuw verschenen in de kranten meer en meer berichten over het doen en laten van gewone stadsbewoners tijdens de festiviteiten. Of het nu ging om straatversieringen, waarbij de competitie tussen straten groot was, of optochten, waarbij men welbewust door de rijke buurten van de stad trok, of de conflicten op straat met andersdenkenden: steeds stond uiterlijk vertoon centraal. Vrijwel alle Oranjegezinde uitingen waren gericht op de buitenwacht. Door middel van het uitdrukken van hun Oranjeliefde in de stedelijke ruimte toonden de Willemsstraters en andere Oranjevrienden in de hoofdstad hun betrokkenheid bij de bredere nationale gemeenschap en eis-

ten zij hun plek in de stedelijke ruimte op. De lokale omgeving blijkt dan ook van groot belang bij het stimuleren van de participatie van de buurtbewoners.

De talrijke briefjes in de archieven van de gemeente en diverse feestcomités laten zien hoe al vanaf het midden van de negentiende eeuw 'gewone' arbeiders, uit buurten en straten als de Willemsstraat, contact zochten met de hoofdstedelijke elite. Ging het in eerste instantie vooral om verzoeken vanuit de lagere sociale klassen, voor een financiële bijdrage of andere steun; tegen het eind van de negentiende eeuw werkte het dagelijks bestuur van de Vereniging voor de Gouden Koets daadwerkelijk samen met enkele Amsterdamse notabelen. In de vormgeving aan de straatversieringen eigenden de stadsbewoners zich het algemene repertoire toe, maar op andere momenten gaven zij een eigen invulling aan de Oranjeliefde. De botsingen met de socialisten tijdens de Oranjerfurie maakten duidelijk dat de Willemstraters vastomlijnde ideeën hadden over hoe een goed vaderlander zich diende te gedragen. Het geweld waarmee zij Willem III én hun eigen positie in de samenleving verdedigden, kon bij de hoofdstedelijke elite echter op weinig waardering rekenen. Dergelijke conflicten op straat kwamen steeds minder voor naarmate de Oranjevrienden zichzelf gingen organiseren. De schaalvergroting en zekere mate van 'professionalisering' die plaatsvonden in de vormgeving van de Oranjeliefde, komen beide terug in het volgende hoofdstuk, waar de lokale beleving van de Boerenoorlogen centraal zal staan.

